

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

MUCSI FERENC

A polgári radikalizmus Magyarországon 1900–1914

(Történelmi vázlat)

I.

A polgári radikalizmus kialakulása 1900–1906

1. A Huszadik Század indulása és a Társadalomtudományi Társaság megalakulása

A magyar polgárság fejlődésében a századfordulón érkezett el oda, hogy a nagybirtokos-dzsentrí vezetés lezárására, önálló ideológiai-politikai irányzat kidolgozására gondolhatott. A burzsoázia közvetlen érdekvédelmi szervezeteinek létrehozásán túl (GyOSz, 1902, OMKE, 1904) a liberális polgári értelmiség olyan fórum megteremtésére is vállalkozott, amely „politikamentesen”, tudományos módszerekkel kutatva a századforduló egyre bonyolultabbá váló magyarországi társadalmát, egyidőben keresett volna megoldásokat a polgárság számára mind a feudális maradványok felszámolása s a polgári fejlődés szabadabbá tétele számára, mind pedig a már Magyarországon is rohamosan erősödő munkásmozgalmak megismerésére és befolyásolására. Az utóbbi jelentőségének megnövekedésére az 1890-es években lezajlott agrárszocialista mozgalmak mellett, amelyek robbanásszerű jelentkezésükkel önmagukban is elegendők voltak a szocializmus iránti érdeklődés felkeltésére, a velük párhuzamosan fejlődő ipari munkásmozgalmak, a szakszervezetek gyors kiépülése, a vezetésükkel lezajló sikeres bérharcok külön is és érzékenyen felhívták a figyelmet. A Széllkormány megalakulása, az agrárius szárny megerősödése a polgári liberalizmus képviselőinek elégedetlenségét, „baloldali” reakcióját váltotta ki. Ez vezetett közvetlenül az említett érdekképviselői szervezetek megalakítására és a liberális polgári értelmiség társadalomtudományi tömörülésének a létrehozására. Ez a két mozzanat volt az alapja az 1900. január 1-én indított társadalomtudományi folyóirat, a *Huszadik Század* megjelentetésének s a következő évben, 1901. január 23-án megalakult *Társadalomtudományi Társaság* létrejöttének. A Társadalomtudományi Társaság alakuló ülésén mintegy 80–100-an vettek részt; a tagok száma fokozatosan emelkedett s 1906-ra meghaladta a 2000-et. Az alapítók között döntő befolyásuk a fővárosban élő polgári származású, nagyjából fiatal értelmiségieknek volt. Közülük számosan anyagilag függetlenek vagy éppen vagyonosak is voltak; kisebbségben voltak azok az egyébként kitűnően képzett értelmiségiek, akiket inkább a polgárság alsóbb rétegei s a kispolgárság képviselőinek tekinthetünk; hamarosan bekapcsolódott a folyóirat s a *Huszadik Század* munkájába néhány szocialista értelmiség is.

A Huszadik Század indulásakor Jászi Oszkár, a folyóirat egyik alapítója, leszögezte, hogy a folyóirat minden tudományos felfogásnak szívesen ad helyet. „Csak egy irányznak nem nyílnak meg a »Huszadik Század« hasábjai — hangoztatta —. A reakciónak minden nyílt vagy leplezett, bátor vagy alázatos meg-

nyilatkozása számúzve lesz. És ezzel nem tagadjuk meg kifejtett elveinket — fűzte hozzá —, mert a reakció publicisztikája nem lehet tudományos publicisztika”.¹

Ezt a Jászi által megfogalmazott alapelvet a szerkesztőség, illetve a megalkuló társaság tagjai elfogadták, de véleményük abban a tekintetben nagyon is megoszlott, hogy hol húzódik a határ a tudomány és a reakció között. Tagja volt a választmánynak Rákosi Jenő, dr. Balogh Jenő és dr. Concha Győző, Kristóffy József és Vészi József, a két Vámbéry és Ignotus (Veigelsberg Hugó), továbbá Jászi; elnöke Pulszky Ágost (majd halála után, 1901-től Andrássy Gyula gróf), alelnöke Pikler Gyula és Hegedűs Lóránd, titkára pedig Somló Bódog és Gratz Gusztáv volt; az utóbbi szerkesztette a Huszadik Századot is. A választmány heterogén összetétele, amely a szocializmussal rokonszenvező felfogásoktól a konzervatív liberalizmusig terjedt, s így rendkívül sokféle irányt és árnyalatot képviselt, tükörképe volt a társaság egész összetételének is. Ennek ellenére éveken át tartó együttműködés alakult ki közöttük, s mind a folyóiratnak, mind pedig a társaságnak a jelentősége és súlya rohamosan növekedett. Ha az együttműködés okait keressük, mindjárt szembeötlő az a törekvésük, hogy a politikai kérdések háttérbeszorításával, sőt Pulszky Ágost szavaival élve „egyenes megtagadásával” csak a tiszta tudományt kívánták művelni. Emellett — nyilván nagyobb súllyal — esik a latba, hogy főként a kezdeti években valamennyiükre valójában az útkeresés volt jellemző: a társadalom s elsőként a magyar társadalom fejlődésének várható (és kívánatos) irányát kutatták; nézeteik nem forrottak még ki. Összetartották a Társaságot azok a támadások is, amelyek egyes tagjait, mindenekelőtt Pikler Gyulát és Somló Bódogot érték a klerikális-soviniszta reakció részéről. A politikamentesség és a tudomány szabadságának jelszavával a társaság konzervatív tagjai is felsorakoztak még a megtámadottak védelmére.

2. *Pikler Gyula jogbölcselete*

A Társadalomtudományi Társaság tevékenységének motorja egy fiatal szociológusokból álló csoport volt, amely tanítómesterének Pulszky Ágostot s a megtámadott Pikler Gyulát tekintette. Pulszky *A jog- és állambölcselet alaptana* című munkájában pozitívista jellegű jogbölcseleti és szociológiai rendszert dolgozott ki. Ez kiindulópontja és alapja lett a magyarországi pozitívista szociológiának, amelyet tanítványai, Pikler Gyula, Somló Bódog és Jászi Oszkár fejlesztettek tovább. Pikler, aki 1898-tól a budapesti egyetem jogi karának rendkívüli, majd 1903-tól rendes tanára volt, Herbert Spencer pozitívista evolúcionizmusából kiindulva létrehozta ún. „belátásos elméletét”. Eszerint az emberi cselekedetek egyedüli mozgatója az embernek saját szükségleteire vonatkoztatott belátása, felismerése, s ez teljesen független mindenféle absztrakt vagy abszolút erkölctől, igazságtól vagy hittől. „A jog keletkezéséről és fejlődéséről” című művében (1897) Pikler a jogfejlődést is az embernek ebből a felismerésből vezette le: az ember mindenütt igyekezett szükségleteit kielégíteni s ezért mindenütt lényegében hasonló intézményeket is hozott létre. A jog fejlődése pedig nem egyéb, mint a változó szükségletek kielégítésének változó módjához nyújtott keretek kidolgozása a tapasztalat alapján. A társadalmi fejlődés mozgató erejét ilyenképpen az egyén szükségleteiben, illetve azok kielé-

¹ *Jászi Oszkár*: Tudományos publicisztika. Huszadik Század. I. évf. 1. sz. 10—11.

gítésében jelölve meg, Pikler egyszersmind negligálta az osztályharcot s egyfajta pszichológiai idealizmushoz jutott el. Emellett azonban hangsúlyozta, hogy a társadalmi folyamatok objektív törvényeknek vannak alávetve s így nézetei, a teológiai felfogással szemben, amelynek nagy tere volt a kor magyar jogbölcseletében, antiklerikális tartalmat kaptak. Emellett a társadalom fejlődésére vonatkozó nézeteit az államfejlődésre is alkalmazva Pikler (Pulszkyval összhangban) kimutatta, hogy a nemzeti állam a fejlődésnek csak közbülső fázisa, amelyet a nemzetek feletti államok, majd a világállam vált fel.

Ezek a nézetek a klerikális és nemzeti-soviniszta reakció támadását váltották ki. 1901 tavaszán a Néppárthoz csatlakozó egyetemi Szent Imre kör vezetésével tüntetések kezdődtek a budapesti egyetemen Pikler ellen. Ezzel egyidőben Zichy Aladár gróf a parlamentben interpellációban tiltakozott Pikler egyetemi tanári működése ellen. Wlassics Gyula közoktatási miniszter a tanszabadság nevében megvédte Piklert, közölve, hogy az egyetemi tanács javaslata alapján nyilvános tanári kinevezése is küszöbön áll. (Azt a rendelkezést nem említette meg, hogy a jogbölcseletet törölték a szigorlati tárgyak közül s ezzel a hallgatóság jórészét elvonták Pikler előadásairól.) A Társadalomtudományi Társaság ezzel egyidőben megvédte alelnökét a támadásokkal szemben: mellé állt Gratz Gusztáv, Concha Győző és Andrassy is. Ezek a tudományos és politikai jellegű küzdelmek Pulszkyt és Piklert a haladó polgári mozgalmak élére állították, a pozitívista szociológia pedig a magyar polgári értelmiség haladó részének ideológiájává vált.

A csoport fiatalabb tagjai: Jászi Oszkár (ekkor a földművelésügyi minisztérium tisztviselője), Somló Bódog (ekkor a nagyváradai jogakadémia tanára), Méray-Horváth Károly mérnök, szociológus, író is a Spencer-féle pszichológiai evolucionizmusból indultak ki társadalomfelfogásuk kidolgozása során. Hamarosan különféle francia szociológiai hatások is érik azonban őket: Durkheim és Le Bon kollektív lélektani iskolája, Le Dantec biologizáló szociológiája.

Az utóbbi hatására dolgozta ki Méray-Horváth un. organikus társadalombölcseletét, amely a szociológiát biológiai jellegű tudománynak fogta fel. Méray a fiziológia egyes törvényszerűségeit közvetlenül alkalmazta a társadalmi-politikai változásokra, sőt odáig ment, hogy ezen az alapon a magyar politikai élet várható alakulásáról gyártott prognózisokkal próbált népszerűséget szerezni az irányzat számára.

3. Somló Bódog társadalomszemlélete

Somló Bódog részben szintén átvette az organikus iskola egyes tételeit, mindenesetre ő is alkalmazta a társadalomra ha nem is a fiziológia, de a biológia általános törvényszerűségeit. Azt vallotta, hogy „sajátlagos értelemben vett szociológiai törvény nincsen”, s a társadalmi változások is alá vannak vetve „az egységes természeti törvényeknek”. Éppen ezért viszont az emberi beavatkozás értéke a társadalom ügyeibe nagyon is viszonylagos s csak akkor hatékony, ha ez az evolucionista módon értelmezett természetfejlődés törvényére támaszkodik. A társadalmi fejlődés az egyéni szükségletek mind tökéletesebb kielégítésének irányába halad; ennek az útja pedig — a tőkés rendszer ellentmondásainak fokozatos kiküszöbölésével — egyfajta szocialista-kollektívista társadalom kialakulása felé vezet. Ez az álláspont közel hozta Somlót a szocialista mozgalom vulgár-materialista alapon álló, ekkoriban kibontakozó revizionista szárnyá-

hoz, amely az anyagi javak bőségét megteremtő szocialista társadalom fokozatos kiépítésének útját hirdette. Somló, akárcsak a szociológus csoport több más tagja is, meggyőződéssel hirdette, hogy a társadalmi fejlődés iránya végül is a szocializmus felé tendál. Ezt a tendenciát azonban főként Kelet-Európa tekintetében nagyon távolinak minősítették; véleményük — az általános korabeli szocialista felfogással összhangban — az volt, hogy Európa Keletén és így Magyarországon is, előbb végig kell járni a Nyugaton már megtett fejlődés útját s ennek megfelelően a fő tennivaló abban áll, hogy elő kell segíteni a „nyugati”, a polgári-demokratikus Magyarország megteremtését.

Mindezek a nézetek a marxizmus nem csekély hatásáról tanúskodnak. Somló — s mint látni fogjuk, Jászi is — a nyugati marxista irodalom megismerése és Szabó Ervin révén is kapcsolódott a marxizmushoz. Szabó Ervin 1902—1903-ban csatlakozott a Társadalomtudományi Társaság munkájához s épített ki szorosabb, baráti kötelékeket a szociológus csoporttal. A velük folytatott levelezés, valamint egyes cikkeinek és tanulmányainak tanúsága szerint Szabó Ervin sokat tett azért, hogy barátait, eltávolítva a spenceri szociológiától, megnyerje a marxizmus igazságai számára. Különösen jelentős volt ebben a tekintetben a Huszadik Században 1903-ban megjelent *Természet és társadalom* című tanulmánya, amelyben Spencer pozitívizmusát bírálva, közvetve Jászi és Somló nézeteit is visszautasította. Somló elhagyta ugyan korábbi álláspontját, de nem a marxizmus irányába lépett, hanem jobbra kanyarodott a neokantiánizmus felé s mindinkább visszavonulva az aktív társadalmi tevékenységtől, bezárkózott szűkebb szakmai munkájába.

Ez azonban későbbi fejlemény. Somló a század első éveiben még a Társadalomtudományi Társaság egyik vezető egyénisége volt, aki ellen — mesteréhez hasonlóan — szintén nagyszabású támadást indított a klerikális reakció. 1903-ban a nagyváradi jogakadémia tanárainak többsége a közoktatási minisztertől Somló eltávolítását követelte azzal az indokolással, hogy „antimonarchikus, vallásellenes” nézeteket hirdet. Ady Endre a *Nagyváradi Napló*ban élehangú cikkben leplezte le a támadást, ezt átvette a *Budapesti Napló*, majd több külföldi tiltakozás is elhangzott. Somlót sikerült megvédeni, sőt nem sokkal ezután magántanárrá nevezték ki a kolozsvári egyetemre.

4. Jászi Oszkár szociológiai nézeteinek kialakulása

A szociológus csoport tényleges vezetése eközben mindinkább Jászi Oszkár kezébe került. Társaihoz hasonlóan ő is a spenceri pozitívista szociológiából indult ki; első munkáiban a marxizmust még erről az állásponttól bírálta („A történelmi materializmus állambölcselete”; „Művészet és erkölcs”). Hamarosan továbblépett azonban s kezdetben az organikus társadalomszemlélet (Méray-Horváth nézeteinek, majd a spenceri szociológia tévedéseinek) kritikájával lépett fel és szembekerült Pikler felfogásával is. Jászit ebben erőteljesen befolyásolták a marxizmus egyes elemei, amelyek részint Szabó Ervin, részint Masaryk közvetítésével jutottak hozzá. A marxizmussal való megismerkedés pedig rávezette arra, hogy felismerje: a szocializmusnak a társadalomfejlődés szempontjából központi jelentősége van. Jászi nem vált marxistává, de a magyarországi tőkés fejlődés lehető legszabadabb útjáért folytatott harcában a marxizmustól várt ideológiai s a szervezett szocialista munkásságtól politikai támogatást. Különösen 1903-1904 folyamán került közel a marxi tanításokhoz. Ebben

az időben írt cikkei, levelezése azt mutatják, hogy pozitívista szociológiai alapfelfogásába a marxizmusnak mind több eleme épült be s fokozatosan kialakult egy ideológiai tekintetben eklektikus koncepció, amely egyesítette magában a radikális polgári értelmiség antifeudális ideológiáját és — revizionista felfogásban — a marxista társadalomszemlélet számos elemét. Ilyenképpen egyaránt alkalmasnak látszott a tökéletes fejlődés útjának megtisztítására s a munkásmozgalom szövetségének elnyerésére. Ez a koncepció volt a század első éveiben a magyarországi polgári radikális értelmiségnek legmesszebbre jutott, leghaladóbb válasza a magyar társadalom kiéleződőben lévő válságára.

Jászi közeledése a marxizmus egyes tételeihez ezekben az években annyira intenzív, hogy rövid időre az a terv is foglalkoztatja, hogy a szociáldemokrata párton belüli tevékenységgel kísérelje meg érvényesíteni a magyar társadalom megreformálására vonatkozó, egyelőre még nem eléggé kiforrott elképzeléseit. 1904 őszén kidolgozta egy megreformált szociáldemokrata párt: a Magyar Szocialista Párt tervezetét. Elképzelésének lényege az volt, hogy a szociáldemokrácia hatékonyságának, tömegbefolyásának növelése céljából a párt számára megnyerje a demokratikus magyar értelmiséget, mindenekelőtt azért, hogy a párt pozitív választ ad a nemzeti kérdésre, vezetése pedig ennek az értelmiségnek a kezébe kerül. A pártprogram tervezetében Jászi szakítani kívánt „a proletárnak nincs hazája!” jelszavával, de a dualizmus ellen nem lépett fel. A nemzetiségi kérdésben ekkor fogalmazta meg azt az álláspontját, hogy elegendő lenne az 1868-as nemzetiségi törvény végrehajtásáért küzdeni, — nem kívánta tehát kockáztatni a magyar értelmiség tervezett megnyerését. A tervezet nem érintette az agrárkérdést és összességében nem ment túl a szociáldemokrata párt minimális, demokratikus programján. A tervezet Szabó Ervin határozott ellenzésébe ütközött s Jászi nem tett kísérletet arra, hogy publikusan is képviselje álláspontját.

További változásokat idézett elő Jászi politikai gondolkodásában 1904 végén — 1905 elején tett franciaországi tanulmányútja. Tanulmányai, a forrongó francia társadalmi élettől való közvetlen megismerkedése egyrészt segítették a pozitívista szociológiától való határozottabb elfordulását, másrészt tovább erősítették a marxizmus, a munkásmozgalom iránti rokonszenvét és vonzódását. Kezdetben ugyan élehangú beszámolóban utasította vissza a francia szindikalizmus jelentkezését („Marx-kérdődzők és osztályharc-rikkancsok”), de hamarosan hatott rá a szindikalizmus is. Ez azonban nem közelítette őt a mozgalomhoz: ellenkezőleg, helyt adva a szindikalizmus bizonyosfokú ouvrierista értelmiségellenességének, arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista értelmiségnek nem feladata a munkásság mozgalmának az irányítása; feladata — és ez szocialista jellegű feladata — inkább abban van, hogy az értelmiség különböző rétegeit megnyerje a haladásnak, a szocializmus ügyének. Jászi ideológiai-politikai fejlődésében ennek a felismerésnek nagy jelentősége volt: ez vált polgári radikalizmusának egyik kiindulópontjává. Jászi illetően álláspontjának kialakulásában Szabó Ervinnek is megvolt a szerepe, amennyiben ez időben folytatott levelezésük tanúsága szerint, Jászit — a nyilvánosság elé vitt polémiajuk nyomásával is — arra szorította, hogy elismertesse vele: a szocializmus valódi képviselője a szindikalizmus, s ezzel nem egyeztethető össze a demokratikus reformokért folytatott, Jászi által is követelt küzdelem. A végső, szocialista célban egyetértve, ezen az alapon mintegy elhatárolták egymás munkaterületét: Jászi képviseli a demokrácia megteremtésének minimális programját, Szabó Ervin pedig az ennek nyomán kibontakozó szocialista (valójában: szindikalista) maximális

célkitűzést. Annaira különböző politikai felfogásuk és küzdelmük ellenére is meglévő meghitt barátságuk megértéséhez a munkának ez a fajta egymás közti felosztása mindenesetre megadja a kulcsot.

5. A Társadalomtudományi Társaság differenciálódásának kezdetei

Jászi nyomdokain közeledett a szocializmushoz Harkányi Ede és Madzsar József, Zigány Zoltán és Kégl János. Csatlakozott hozzájuk Wildner Ödön, ifj. Leopold Lajos és többen mások is. 1905 táján nagyjában kezdtek kirajzolódni a Társadalomtudományi Társaságban a választóvonalak az egyes ideológiai-politikai csoportok között. Jászi vezetésével közeledett a szocializmushoz s el is kanyarodott a polgári radikalizmus irányába a radikális szociológus csoport. A Társaság liberális csoportja, mindenekelőtt Gratz Gusztáv, Hegedűs Lóránd és Farkas (Wolfner) Pál Tisza első miniszterelnöksége idején mérsékelte kritikai tevékenységét, s magával kívánta vinni a Társaság tagjainak és a folyóirat szerkesztőinek többségét is a mérsékelt, mindinkább kormánypártivá színeződő liberalizmus irányába. Ez a kísérlet azonban megbukott a radikális szárny ellenállásán, s Gratz Gusztáv kénytelen volt megválni a Huszadik Század szerkesztésétől. (Helyét 1903-ban a baloldali Kégl János foglalta el, majd 1906-tól a folyóirat irányítása a tényleges szellemi vezető: Jászi Oszkár kezébe került.)

A frontok tisztázását elősegítette az 1904 áprilisában—májusában a Társadalomtudományi Társaságban a társadalmi fejlődés irányairól rendezett vita. A vitának négy előadója volt. Gratz Gusztáv a liberalizmus, Batthyány Ervin gróf az anarchizmus, Geőcze Sarolta a konzervativizmus és Szabó Ervin a szocializmus eszmerendszerét fejtette ki. A tucatszori estén át folytatott vitán, amelybe közvetlenül mintegy harminc kapcsolódott be, de részt vett benne szinte az egész magyar szellemi élet, tisztázódtak és publicitást nyertek a korabeli magyar politikai gondolkodás főbb áramlatai Geőcze Sarolta konzervatív társadalom-szemléletétől Prohászka neo-klerikális irányzatán, Gratz konzervatív és Vészi demokratikus liberalizmusán át a szocialistákig sőt anarchistákig bezárólag. Ez a vita-sorozat, a Társaság más, a szociálpolitikáról, a vámrendszeréről, a lakáskérdésről, az iskolapolitikáról stb. rendezett vitáihoz hasonlóan, nagy szolgálatot tett a magyar szellemi életnek: erjesztőleg, pezsdítőleg hatott rá, a felvetett kérdésekben kidolgozott javaslataikkal nyomást is gyakorolt a mindenkori kormányzatra a magyar társadalom égető kérdéseinek pozitív megoldására. Legfőbb érdekük mégis abban volt, hogy a marxizmust, a szocialista mozgalom eszmevilágát, amely eddig kívül rekedt a mindennapi szellemi élet vérkeringésén, most mintegy emancipálta, bekapcsolta a magyar politikai gondolkodásba, fontos alkotó elemévé tette.

Am a viták hatása abban is megmutatkozott, hogy mind jobban differenciálta a Társaság heterogén elemeit, legalábbis a konzervatív liberalizmus híveit egyre tudatosabban szembe fordította a polgári radikalizmus eszmevilágának kimunkálásán mind határozottabban előbbre jutó radikális-szocialista szociológus csoporttal, amelyet ekkor már Jászi Oszkár neve fémjelzett. Ennek a szembefordulásnak újabb jelentkezésére 1905 nyarán került sor, amikor is a Társaság liberális-konzervatív hívei, mindenekelőtt Gratz Gusztáv kísérletet tett arra, hogy a *Huszadik Század* szerkesztő bizottságából kiszorítsa az ott helyet foglaló szocialistákat (Szabó Ervin, Mérő Gyula). Ezzel azt is el akarta érni, hogy közelítse egymáshoz a liberális és radikális irányzatok követőit, egységfrontot hozzon

létre a szocializmus ellen. Kísérletét arra a már említett nyilvános vitára alapította, amely éppen ekkor zajlott Szabó Ervin és Jászi Oszkár között a szindikalizmus értékelésének kérdéseiről. Gratz azonban elszámította magát, túlértékelte a szocialisták s a radikálisok között levő ellentéteket. Támadása sikertelen maradt, sőt, Jászinak és csoportjának alkalmat adott arra, hogy határozottan elhatárolják magukat a liberális elképzelésektől, vagyis, hogy jobbfelé megvonják a határt.

6. A polgári radikalizmus eszméinek továbbfejlődése az 1905—1906. évi politikai válság küzdelmeiben

Gratz támadásának időpontja, a politikai válság elmélyülése 1905 nyarán politikai tekintetben egyébként is aktivizálta a Társadalomtudományi Társaság radikális szárnyát. Jászi és csoportja már 1905 tavaszán arra a felismerésre jutott, hogy a válságot az általános választói jog megteremtésével lehet a leghatékonyabban és tartósan felszámolni. Ennélfogva választójogi agitációs füzet kiadásán fáradoztak, igyekezve megnyerni törekvéseiknek a függetlenségi párt demokratikus elemeit is. Hamarosan csalódottan kellett azonban tapasztalniuk, hogy a függetlenségi párt saját koalíciós partnereinek foglyaként képtelen arra, hogy a megoldást a demokrácia irányában keresse. Támogatták tehát Kristóffy József választójogi ígéretét, bár a kivülállás látszatának megőrzése végett — de Kristóffy támogatásával, aki tagja volt a Társaság választmányának — 1905. augusztus 27-én megalakították az Általános Titkos Választójog Ligáját. A Liga egy időre ismét közelebb hozta egymáshoz a Társaság liberális és radikális-szocialista szárnyát: a koalíció antidemokratikus nacionalizmusának és Tisza merev, választójogi reformellenes álláspontjának elutasítása átmenetileg — a válság idejére — megállította a bomlás folyamatát. A Ligában részt vettek az ellenzéki párt-szövetség egyes vezető politikusai is, akik így kívánták érvényesíteni felfogásukat saját pártjaik konzervatív szárnyával szemben s egyben befolyásolni is a Liga politikai irányát. „Az általános titkos választói jog az a cél, amelynek megvalósításáért fegyvert kell ragadni mindazoknak — hangzott a Liga megalakulását bejelentő Jászi fogalmazta felhívás —, akik folytatni akarják a Kossuthok, Széchenyiek s Eötvösök nemzet-egybeolvasztó és nemzeterosztó politikáját, akik azt kívánják, hogy kifejezésre juthasson és megvalósulhasson minden érzés és gondolat, mely a nép jóléte és szellemi megerősítése szent ügyét szolgálja.” „Egyrészt távol állunk minden párttól — hangsúlyozta a felhívás —, annál inkább az imperialmentáris kormánytól. Az általános titkos választói jog nem pártkérdés. Az egész haladó magyar közvélemény ezen egyhangú követelésének nem szabad a pártok versengésén elbuknia!”²

A felhívást a magyar szellemi élet mintegy 60 kiválósága, többségük a Társadalomtudományi Társaság, a Szabadgondolkodók Egyesülete tagjai írták alá, továbbá egyetemi tanárok, művészek, az ipar és a kereskedelmi élet egyes vezető személyiségei.

A Liga megalakulását a szociáldemokrata párt vezetői örömmel üdvözölték; 1905 őszén több alkalommal is közös gyűléseket rendeztek a választójogi küzdelem során. Ezek a gyűlések voltak a szervezett munkásság s a polgári radi-

² A felhívás tervezetét lásd: PI Archívum 507. Szabó Ervin levelezés. 33/b/38. 1905. aug. 22.

kálisok között hallgatólagosan megkötött fegyverbarátság első gyakorlati megnyilvánulásai.

1905 szeptemberében, midőn a Fejérváry-kormány lemondott, a Liga szervezői igyekeztek szabadulni az abszolutista kormány támogatásának ódiúmatól. Jászi több levelében is azt követelte, hogy a függetlenségi ellenzék demokratikus elemeivel teremtsenek kapcsolatot, felvéve a demokratikus követelések közé a nemzeti követeléseket is. Ezt a programot megkísérelte támogatni a szociáldemokrata párt is, amely ezekben a hetekben több helyütt, mindenekelőtt Szegeden és Pécsen, sikerrel is szervezett a függetlenségi párt demokrata érzelmű tagjaival közös népgyűléseket, amelyeken az általános választói jog követelését összekapcsolták egyes nemzeti kívánságokkal. A koalíció antidemokratikus vezetése azonban leállította a hasonló jellegű együttműködést.

1905 októberében, midőn a Fejérváry-kormány a választójogi reform hivatalos programjával lépett ismét porondra, a radikális csoport újjászervezte a Választójogi Ligát s az általános választói jogot propagáló füzetek és vitairatok egész sorozatát bocsátotta közre. A Ligából többen kiléptek, mert helytelenítették politikai irányát; ezek nagyrészt csatlakoztak a nemzeti ellenálláshoz. A többség azonban meglehetősen nyíltan csatlakozott a kormányhoz. Vészi József a kormány sajtófőnöke lett, Ady Endre, aki nemrégiben került a Vészi szerkesztette *Budapesti Napló*hoz, szintén állást vállalt a „darabontoknál”. Jászi és szűkebb csoportja fontolgatta a kormány által tervezett Haladó Párthoz való csatlakozását, de többségük visszariadt, részint a párt reakciós összetétele, részint elszigeteltsége miatt. 1906 tavaszán, midőn a kormány a választójogi reform oktrojálásán dolgozott, s egy újabb párt létrehozását tervezte, Jászi feltételesen hajlandónak mutatkozott a csatlakozásra, de erre a koalíció behódolása következtében már nem került sor.

A megoldás, amelyet a csoport egyik tagja, Méray-Horváth Károly dolgozott ki, megmentette a csoportot attól, hogy a kormánybérencség ódiúmával folytassa küzdelmét a demokratikus Magyarország megteremtéséért. Ugyanakkor azonban — a szociáldemokrata párthoz hasonlóan — küzdelme nehéz feltételek között, az egyesült reakció állandó támadásai közepette folytatódott.

A válság váratlan és gyors lezárása készületlenül érte a radikális csoportot. A várakozás álláspontját választották egy időre, de hamarosan be kellett látniuk, hogy a hatalomra került koalíciótól politikai terveiket illetően nincs mit várniuk. Egyben azonban az is világossá vált számukra, hogy a koalíció cserbenhagyott programjai, mindenekelőtt az önálló vámterület követelése viszonylag széleskörű bázissal rendelkezik. Úgy vélték — a radikális csoporthoz most csatlakozó Szende Pál kitűnő tanulmánya nyomán —, hogy ennek a követelésnek felkarolásával olyan tömeget tudnak mozgósítani, hogy reális lehetőség nyílik az ország demokratikus átalakítására. Szende „Önálló vámterület és osztályharc” című tanulmányában azt bizonyította, hogy a közös vámterület csak a nagybirtok számára előnyös, sőt ez a nagybirtok politikai hatalmának fundamentuma. Nincs magyar demokrácia a függetlenségi követelések s elsősorban az önálló vámterület követelése nélkül — hangoztatta. Az önálló vámterület fejlesztené az ipart s vele a burzsoáziát, másfelől azonban felszínre hozná a nagybirtok s a burzsoázia között meglévő ellentétet, ezáltal megbomlanék a közöttük eddig megvolt „alliance” s ezzel lehetővé válnék a feudális maradványok felszámolása. Ez az egyetlen út a kispolgárság, a kisiparosok, kereskedők megnyerésére — hangsúlyozta. Szembeszállt Garami szabadkereskedelmi felfogásával, de véleménye a szociáldemokrata pártban nem talált nagyobb vissz-

hangra. Jászi és a radikálisok többsége ezzel szemben a Szende által kifejtett eszmékben formálódó radikális politikai koncepciójuk egyik új, lényeges építőkövét fedezték fel. Az önálló vámterület, egyáltalán a nemzeti függetlenség gondolata, úgyszintén az agrárkérdés egész problematikája most kerül vizsgálódásaik középpontjába.

Az utóbbival kapcsolatban a legnagyobb jelentősége ebben az időben Dániel Arnold munkásságának volt, aki — ekkor még szociáldemokrataként — a Huszadik Század hasábjain egy új szocialista agrárprogramot dolgozott ki. Dániel az ország demokratikus átalakításának legfőbb feltételét már korábban, pártkongresszusi felszólalásaiban is, a munkásság és a parasztság szövetségének megteremtésében jelölte meg. Ennek feltételét pedig a nagybirtokrendszer megszüntetésében, parcellázásában látta. A parcellázásra a nagybirtokot a földjáradék csökkenése fogja rákényszeríteni, hangoztatta, ez pedig a mezőgazdasági munkásság eredményes sztrájkharcai révén érhető el. A parcellázást követően a parasztság szervezetekbe tömörül, kollektív gazdaságokat hoz létre, s így nemcsak a demokráciának, hanem a szocializmusnak is biztos támaszává lesz.

Jászi, ifj. Leopold Lajos, továbbá Rác Gyula statisztikus (a radikális csoport egyik legjobban képzett tagja) és mások is, nagy elismeréssel fogadták Dániel tervezetét. Paraszt hetilap kiadását tervezték, a parcellázási illetve szervezeteti politika realizálására parasztbankot akartak létesíteni stb. Mindezt azért is szükségesnek látták, mert a szociáldemokrata párt vezetői elutasították Dániel tervezetét, s így szervezeti bázis híján maguk kívántak akcióba lépni. Erre azonban nem futotta erejükből.

Az általános választói jog, majd az önálló vámterület, még később a nagybirtok parcellázása — olyan felismerései, mondhatnánk programpontjai voltak a Társadalomtudományi Társaság radikális csoportjának, amelyek megvalósítása révén közelebb hozhatónak látták politikai célkitűzésük: a demokratikus Magyarország megteremtését. A válság idején felvetődött újabb tennivalókat azonban még nem dolgozták ki olyan részletességgel, hogy politikai cselekvésük alapjává válhattak volna s olyan szintézisbe sem kerültek a feladatok, hogy egységes politikai koncepció kialakulásáról beszélhetnénk.

Ebben a tekintetben az orosz forradalom eseményeinek végiggondolása, világtörténeti helyének és szerepének nagyszerű felismerése sem adott számukra elegendő impulzust. Az orosz forradalom agrárjellegének felismerése nem kevés ösztönzést adott Dánielnek a nagybirtok felszámolására irányuló elképzelésének kidolgozásához, és Szende Pál érvelésében is kimutatható az orosz forradalom közvetett hatása. Jászi Oszkárt nemcsak „valósággal felvillanyozták” a forradalmi események, hanem 1906 nyarán írt cikkében — Adyhoz hasonlóan — meglátta, hogy az orosz forradalomban megvan a polgári forradalom továbbfejlődésének lehetősége is: „a legközelebbi jövő... forradalma nem pusztán polgári forradalom lesz — írta —, hanem az ipari szocializmus nagy akkordja is bele fog vegyülni a hatalmas nemzeti szimfóniába”.³ Ennél tovább azonban a csoport tagjai nem jutottak, a magyarországi válság megoldásának forradalmi perspektíváját szem elől tévesztették. Az orosz forradalomnak ezt a tanulságát a magyarországi küzdelmekben nem tudták hasznosítani. Lényegében megmaradtak azon az álláspontjukon, hogy a szocializmus a távoli jövő feladata lehet csupán; addig pedig a demokratikus Magyarország megteremtésére kell koncentrálni az erőket. A válság küzdelmei s az orosz forradalom hatása mindenesetre végképp kizök-

³ *Jászi Oszkár*: Tanulságok. Budapesti Napló, 1906. jún. 2.

kentették őket a tudományos szemlélődésből s határozottan a politikai küzdelmek felé irányították a csoportot. S ők — felismerve ezt a változást — tudatosan is vállalták új szerepüket, új feladataikat.

II.

A polgári radikalizmus ideológiai-politikai tevékenységének kibontakozása és szervezeti elkülönülése. 1906—1914

1. A Társadalomtudományi Társaság válsága és a konzervatív-liberális elemektől való megtisztítása

A koalíciós kormány hatalomra kerülése után válságba jutott a Társadalomtudományi Társaság. Konzervatív-liberális beállítottságú tagjainak egy része kényelmetlenül érezte magát a „darabontkormánnyal” való együttműködés folytán kompromittált szervezetben. A szakításra jó ürügyet szolgáltatott a volt „darabont” belügyminiszter, Kristóffy József választmányi tagként való újraválasztása. Tiltakozásuk jeléül többen, köztük Concha Győző és Balogh Jenő dr. kiléptek a Társaságból. Ezt követően Gratz Gusztáv, aki a Választójogi Liga egyik vezetője volt, megtagadva korábbi álláspontját, az új hatalom mellé szegődött. Gratz az 1906 májusában megtartott újabb parlamenti választásokon jelöltette magát s Andrassy híveként alkotmánypárti képviselő lett. A Társaságban viselt tisztségéről azonban nem mondott le, sőt azt tervezte, hogy a „darabontokkal” való együttműködésben leginkább kompromittált radikális szociológus csoport eltávolításával megállítja a szervezet balratolódását és bomlását s a Társadalomtudományi Társaságot az új belügyminiszter, Andrassy Gyula változatlan elnöklétével átjátssza a reakció kezére.

Tervéhez megnyerte Földes Béla függetlenségi párti gazdaságstatisztikust, Apáthy Istvánt, a kolozsvári egyetem európai hírű tanárát, a Társadalomtudományi Társaság egyik alapító tagját, — továbbá Farkas (Wolfner) Pált és Hegedüs Lórándot. Farkas Pál — Pikler és Jászi külföldi tartózkodása idején — nyílt levélben fordult a Társaság tagjaihoz azzal a felszólítással, hogy fosszák meg tisztségeiktől a radikális csoport tagjait. A Társadalomtudományi Társaság megszerzésére irányuló terv azonban sikertelen maradt. Jászi és Pikler váratlanul hazaérkeztek, s az 1906. augusztus 8-án megtartott rendkívüli közgyűlés a puccs kitervelőit kizárta a Társaság soraiból. Minthogy Gratz és elvbarátai terveikben Andrassyra támaszkodtak, kizárásuk után Andrassy kénytelen volt lemondani elnöki tisztségéről. Ezt követően többen is — összesen 37-en — kiléptek a Társaságból.

A jobboldali támadás visszaverése után 1906. október 21-én Pikler Gyulát választották elnökké, Somló Bódog és Méray-Horváth Károly lett a két alelnök, Jászi Oszkárt főtitkárrá, Harsányi Edét, a feminizmus kérdéseivel foglalkozó fiatal szociológust pedig titkárrá választották. A kilépett 37 tag helyébe néhány hét alatt 207 új tag jelentkezett s a Társaság taglétszáma a 2000 fölé emelkedett. Az újjáalakult, s a konzervatív liberalizmus képviselőitől megtisztított Társadalomtudományi Társaság határozottan és egyértelműen a haladás mellé állt. Az 1901-es alakuló ülés „politikamentességével” vagy éppen politikaellenességével szemben Pikler a Társaság programját így fogalmazta meg: „Nekünk, úgy mint eddig, ezentúl sem szabad működésünkkel a hatalmasok kegyeiért pályáznunk,

a tudományt a hatalmasok cselédjévé, és ezzel áltudománnyá lealáznunk. . . . Szociális politikánk kell hogy legyen ezentúl is: az elnyomottak és a kitagadottak felemelése, egy megelégedett, jólétben élő magyar nép megteremtése a tudomány, a műveltség és a felvilágosodás segítségével.”⁴

A Társaság válságának igazi alapja abban rejlett, hogy a kiélezett társadalmi-politikai helyzetben a liberális reformerek nem maradhattak meg egy szervezetben azokkal, akik az egész rendszer radikális átalakítását vallották céljuknak. 1906-tal lezárult az a folyamat, amely a Társaság heterogén összetételéből törvényszerűen következő differenciálódásban mutatkozott meg. Ahogyan néhány év múlva Rónai Zoltán megfogalmazta: „. . . a Társaságba tömörült írók egy része mennél jobban közeledik az új Magyarországhoz, annál jobban távolodnak a régi Magyarország védői a Társaságtól”.⁵

A koalíció lapjai élehangú támadásokat indítottak az újjáalakult Társadalomtudományi Társaság ellen, a *Népszava* viszont örömmel üdvözölte az eseményt. „*A polgári radikalizmus született meg ma a Társadalomtudományi Társaságban. Szenvedélyes, harcos és tüzes volt első fellépése . . . Ezzel a polgársággal a közvetlen jövő feladatainak megvalósításában szívesen harcol együtt — önállóságának, osztályjellegének féltékeny megóvása mellett — a magyarországi öntudatos munkásság*”.⁶

A polgári radikalizmus azonban nem vált a polgárság által támogatott erős, nagy tömegeivel rendelkező mozgalommá. A Társaságból kilépettek nagyobb-részt a koalíciós kormány hívei voltak, akik társadalmi-politikai céljaikban távolabb álltak a polgárság közvetlen érdekeinek képviselétől. Az 1906—1907 folyamán kínálkozó alkalmat arra, hogy önálló politikai érdekképviselő, esetleg politikai pártja legyen a Társadalomtudományi Társaságot irányító radikális szociológus csoport révén, a magyar nagy- és középburžoázia nem ragadta meg, bármennyire kézenfekvőnek látszott volna is a Társaság felhasználása egy polgári érdekeket képviselő radikális párt létrehozására. 1906 második felében — 1907 tavaszán voltak kísérletek radikális polgári párt alakítására. Ezekben kezdetben részt vett Jászi és csoportja is, de 1907 májusában — a pártalakítás előkészítelésére hivatkozva — visszaléptek az új párt megszervezésétől. Jászi a Huszadik Századba írt szemléjében a tervezett „magyar polgári radikalizmust” „a fejlődő magyar industrializmus” politikai érdekképviselőként létrejövő szervezetnek ábrázolta, amelynek tevékenységét átmenetileg a szervezett munkásság is támogatta volna. „Ezek a remények — írta —, úgy látszik, füstbe mentek és az események azoknak adnak igazat, akik nem sokat várnak a magyar ipari kapitalizmustól a radikális politikai küzdelmek számára.” A nagytőke tartózkodó magatartását a jó üzletmenetelből s képviselői többségének erős asszimilációs vágyából vezette le.⁷ Nem tette azonban hozzá a harmadik, valószínű okot: azt, hogy éppen a csoport radikális jellege riasztotta vissza a magyar nagytőkés és kereskedő polgárságot a Társadalomtudományi Társaság támogatásától, a tervezett polgári radikális párt vállalásától. A koalícióval szemben alulmaradt Szabadelvű Párt feloszlását, a kivárást még mindig kevésbé veszélyesnek tartotta, mint a demokratikus Magyarország megteremtéséért a szocialistákkal szövetkezni kész radikális értelmiségi csoport támogatását. Kóbor Tamás éppen a szocializmus irányá-

⁴ Huszadik Század, 1906. II. köt. 420. A Társadalomtudományi Társaság.

⁵ Huszadik Század, 1912. II. köt. 474. A Társadalomtudományi Társaság fejlődése.

⁶ Népszava, 1906. aug. 9. Andrásst kidobták.

⁷ Huszadik Század, 1907. I. köt. 186—188. Radikális program.

ba mutató radikális lépéseket kritizálta s erre hivatkozva hátrította el a radikálisoknak azt az igényét, hogy vezetői legyenek a demokratikus átalakításért folyó harcnak. Vázsonyi még tovább ment, s ellenségesen utasította vissza a politikai cselekvés útjára lépett radikális „szobatudósokat”.

2. „Magyarország fölfedezése” és az új Magyarország tervének kidolgozása

Szende Pál és Dániel Arnold 1906-ban publikált tanulmányai az önálló vámterület és az agrárfejlődés kérdéseiről csak bevezetői voltak annak a módszeres, alapos munkának, amelyet a Társadalomtudományi Társaság vezető radikális és szocialista értelmiségi csoportja 1907-től kezdve kibontakoztatott. Nagyszabású, többirányú, mégis egységes egészre: a magyar társadalom tudományos megismerésére s a fejlődése szempontjából szükséges tennivalók meghatározására irányuló tevékenység volt ez. Ha az 1906 előtti éveket az ideológiai-politikai tájékozódás és ennek eredményeként a nézetek-módszerek tisztázódása jellemezte, az egyértelműen baloldalivá vált Társadalomtudományi Társaság tevékenységének ekkor kibontakozó új szakaszában mindenekelőtt „tudományos politika” kidolgozását tekintette feladatának. A nemzetközi szocializmus egyes válságtünetei (a revizionizmus előretörése, a szindikalizmus és antimilitarizmus megjelenése), a magyarországi polgárság gyengeségeinek s a nagybirtok és a klerikalizmus: egyszóval a feudális erők tényleges hatalmának realisabb megismerése mellett az 1905—1906. évi politikai válság küzdelmeinek gyakorlati tapasztalatai egyaránt arra a felismerésre vezették őket, hogy — amint Jászi megfogalmazta — „ma még itt Magyarországon nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is más erők dolgoznak, mint Nyugaton”.⁸ Fel kell adni tehát azt a korábbi, leegyszerűsítő nézetüket, hogy az ország felzárkózása a nyugat-európai eszményképhez az ott megtett útnak megfelelően egy-két évtized kemény harcával elérhető. Ellenkezőleg, mielőtt megindítanák küzdelmüket, meg kell ismerniük, valósággal föl kell fedezniük az országot.

Ezt a felismerést s a belőle adódó tennivalókat fogalmazta meg Jászi Oszkár „Az új Magyarország felé” című cikkében 1907 tavaszán. Jászi cikkében abból indult ki, hogy Magyarország társadalmi fejlődésének szükségszerű következő lépcsőfoka a polgári demokrácia lesz. Ennek az a politikai feltétele, hogy radikális polgári párt jöjjön létre, amely — a tőkével szemben meg nem alkuvó küzdelmet folytató forradalmi munkáspártra támaszkodva — harcot indít ennek megteremtéséért. A polgári radikális párt feladatai között Jászi első helyen a demagóg, klerikális töltésű nacionalizmus elvetését s a függetlenségi gondolat és a demokratizmus egybekapcsolásának szükségességét jelölte meg. Ennek alátámasztását az önálló vámterület megteremtésében, a nagybirtok felosztásában és kisbirtok-rendszeren alapuló szövetkezeti hálózat létrehozásában, helyi demokratikus önkormányzat kiépítésében, az egyházi birtokok szekularizációjára épülő széleskörű közoktatási reformban, a progresszív adózás bevezetésében, az egészségügy és az igazságügy államosításában jelölte meg. A munkásosztály küzdelmének támogatására széleskörű munkásbiztosítást, gondolat-, sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadságot, az „izgatás” és a sztrájk szabadságát tartotta elengedhetetlennek. A nemzetiségi politikában Eötvös és Deák útját, az 1868. évi 68. törvénycikk tényleges megvalósítását jelölte meg feladatként. Végül a politikai

⁸Huszadik Század, 1910. I. köt. 8. Tíz év.

válság éveiben annyira középpontba került katonai kérdések megoldására modern néphadsereg létrehozását sürgette.

A magyarországi polgári radikalizmusnak ezt az első, vázlatos programját — írta Jászi — ki kell részleteiben is dolgozni. Nyilvánvaló — fűzte hozzá —, hogy ez csak kollektív erőfeszítések eredménye lehet. A koalíció kormányzása egyelőre kizár minden tényleges beavatkozást a politikai életbe. De éppen ezért kell felhasználni az időt arra, hogy „tisztába jöjjünk feladatainkkal”, s ha itt lesz az ideje, hogy „ki lehet bontani a vitorlákat: a hajónk pontos iránytű nélkül ne maradjon”.⁹

A nagyszabású munka: a „régii Magyarország” feltérképezése és az új Magyarország tervének kidolgozása — az addigi eredményekre támaszkodva — szinte valamennyi irányban megindult. A Huszadik Században s önálló füzetekben is megjelenő tanulmányok, a Társadalomtudományi Társaságban rendezett viták hatalmas energiákról, széles látókörrel, tudományos elmélyültségről tanúskodnak. Rácz Gyula kiterjedt statisztikai anyagra támaszkodó munkában tárta fel a magyar társadalomban végbemenő osztályképződés gazdasági alapjait; vitája tovább pontosította a magyar társadalom szervezetének, fejlődés irányainak képét. Nagy eredmények születtek a magyar társadalom egyes osztályainak, mindenekelőtt a munkásság és a parasztság helyzetének, életmódjának újszerű feltárása révén. Ebben a munkában új kutatási módszer, új műfaj született: a szociográfia, amely kisebb társadalmi egységek életének: munkájának, kereseti és lakásviszonyainak, életmódjának, szokásainak és kultúrájának pontos felvételével a magyar társadalom élesen kirajzolt képét tárta fel. Braun Róbert — a szociográfia hazai úttörője — a marosvásárhelyi munkásság életviszonyairól s a falu lélektanáról, Fényes Samu a balmazújvárosi földmunkásság kulturális helyzetéről, Bosnyák Béla a budapesti diáknymorról készített felmérést; tanulmányok születtek az egyke problémájáról, a budapesti munkásság lakásnyomoráról (Álpári Gyula), általában a fővárosi lakáshelyzet súlyos társadalmi és egészségügyi következményeiről. Ehhez csatlakozott Kende Zsigmond, Berend Miklós egészségügyi szociográfiai és Heim Pál, az európai hírű gyermekgyógyász gyakorlati tevékenysége is. Bolgár Elek a kivándorlás kérdéseit, Csécsy Imre az értelmiség helyzetét, Harkányi Éde a női emancipáció kérdéseit tanulmányozta.

A szociológiai kutatások kiterjedtek a hazai oktatásügyre, átfogták a magyar kulturális élet fontos területeit is. Méray-Horváth Károly és Pikler Gyula előadásai alapján több mint 30 részvevővel vitatták meg a középiskolák helyzetét, a szükséges reformokat; (a vita anyagát önálló füzetben is megjelentették). Kunfi Zsigmond, Zsigány Zoltán, Balassa József az iskolarendszer s az egész magyar közoktatás válságát és fejlődésének perspektíváit, „a jövő iskolája” kiépítésének lehetőségeit és feladatait tárták fel. Munkásságuk — amely a tanítók — tanárok közötti széleskörű agitációval is párosult — elősegítette, hogy Magyarországon jelentékeny létszámú és társadalmi súlyú radikális tanítómozgalom keletkezett. Ennek irányításában, lapjának (Új Korszak) szerkesztésében a radikális Zsigány Zoltán, Czabán Samu mellett szocialisták is aktívan részt vettek (Somogyi Béla).

Két hónapon át tartó, nagy visszhangot keltő vita zajlott le Ignotus bevezető előadása nyomán irodalom és társadalom kapcsolatáról. A vitát, amelyben többek között részt vett Diner-Dénes József, Schöpflin Aladár, Jászi Oszkár, Babits Mihály, Osvát Ernő és Pogány József, Szende Pál zárta le, hitet téve — a

⁹ Huszadik Század, 1907. I. köt. 15. Az új Magyarország felé.

részvevők többségének álláspontjával összhangban — a magas művészi színvonalú és a társadalmi haladásnak elkötelezett irodalom mellett. Hasonló gondolatokat fejtett ki a művész társadalmi szerepéről a Huszadik Század hasábjain Kernstock Károly is. Kőhalmi Béla a magyar irodalom valóságos hatásának lehetőségeit: irodalom és könyvkiadás kapcsolatát elemezte; a Társaság egyik vitája a sajtó társadalmi szerepét vizsgálta.

A kutatások sikeréhez nem kevéssel járult hozzá az a lankadatlan szakmai frissesség, tanulmánygyűjtés, a szociológia nemzetközi eredményeinek az a szüntelen figyelemmel kísérése és átvétele, amely a Társadalomtudományi Társaság tagjainak annyira jellemző tulajdonsága volt. Nincs a Huszadik Századnak szinte egyetlen száma sem, amely ne ismertetne-bírálna újabb eredményeket-módszereket; rendszeresek a folyóiratnak a nemzetközi szociológiai kongresszusok tárgyalásairól írt elemző-bíráló beszámolóit is. A jó nemzetközi tájékozódást szolgálta a Társadalomtudományi Könyvtár című sorozat, amely — kisebb tévedésekkel — a korabeli nemzetközi szociológiai irodalom javát ültette át magyar nyelvre s tette ezzel a kiépülő magyar szociológia szerves részévé. (Achille Loria, Werner Sombart, Karl Kautsky, Emil Vandervelde, Eduard David és mások munkái mellett Jászi, Ágoston Péter, Farkas Géza stb. nagyobb művei is ebben a sorozatban láttak napvilágot.)

Ide sorolhatók azok a módszertani írások és viták is, amelyek egy-egy szociológiai fogalom tudományos meghatározásának szakmai eljárásait igyekeznek tisztázni, a szociográfiai felvételek módszereit írják le, vagy a társadalmi törvényszerűségek jellegének kifejtésére irányulnak (Varga Jenő, Braun Róbert, Kovács Gábor stb. írásai).

A társadalmi törvényszerűségek megismerésére irányuló lázas útkeresést azonban, amely annyira jellemezte a szociológus-csoport tevékenységének korábbi éveit, törvényszerűen lassanként a megállapodás, az elért eredmények gyakorlati szakmai hasznosítása váltotta fel. Nagyobb vitát csupán Somló Bódognak a XX. század szociológiájáról írt összefoglalása váltott ki, amelyben az „objektív szociológiai rendszereket” mint tudományos irányokat szembeállította a „szubjektív”, a pszichológiai szociológiai felfogásokkal. A Huszadik Század hasábjain, majd a Társadalomtudományi Társaság vitaülésén heves, de rendkívül termékeny vita bontakozott ki Somló és Pikler között; ebbe később — Piklerrel szemben — bekapcsolódott Méray-Horváth Károly is, aki a maga „organikus”, pontosabban szólva biológiai—fiziológiai szociológiáját „objektív” rendszerként igyekezett feltüntetni. Tovább hatottak egyes szociál-darwinista irányok, mint az eugenetika (fajnevelés) akkoriban divatos elmélete. (Egy időben Madzsar József kísérlete meg, hogy tanulmányok, vitaülések révén ezt részleteiben is kidolgozza.) Jászi — Darwin születésének 100. évfordulójára írt cikkében, 1909-ben — maga is elismeréssel szólt a különféle szociál-darwinista iskolákról, mint amelyek a történelmi materializmus mellett a „legjobban ébrentartják a kauzális törvényszerűség gondolatát”.¹⁰

Valójában a radikális szociológusok többsége a spenceri evolucionizmustól elszakadva kisebb-nagyobb mértékben elfogadta a történelmi materializmust, elismerte termékeny alkotó jellegét s eredményesen alkalmazta is a társadalomtudományos megismeréséért folytatott gyakorlati munkájában. Nyilvánosan csupán Pikler Gyula helyezkedett szembe vele s „a materialista történelmi felfogás legnagyobb hiányaként” a lelkiállapotok társadalmi szerepének figyelmen kívül hagyá-

¹⁰ Huszadik Század, 1909. I. köt. 281. Darwin és a szociológia.

sát róttá fel.¹¹ Piklerrel vitázva Szabó Ervin kimutatta a tudatosság (a Pikler-féle „belátás”) társadalmi szerepének korlátait, a hamis tudat történeti szerepét, bizonyítva egyben azt is, hogy a társadalmi haladással párhuzamosan egyre tágabbra nyílnak a „tudományos politika”, az emberi ráció társadalom-alakító, fejlődését meggyorsító lehetőségei.¹²

A „tudományos politika” kidolgozásának, „Magyarország fölfedezésének” lázas lendülete azonban viszonylag szűk keretek közé szorította szakmai-ideológiai jellegű munkásságukat-vitáikat. A főerők a főkérdésekre koncentráltak: milyen természetűek és hogyan oldhatók meg a magyar társadalom legégetőbb problémái: mindenekelőtt az agrárkérdés és a nemzeti-nemzetiségi probléma.

3. A polgári radikalizmus és az agrárkérdés

A polgári radikális szociológusok kutatásainak középpontjába mindenekelőtt az agrárkérdés, a nagybirtokrendszer hazai szerepének tudományos kidolgozása került. Már 1905—1906-ban írt cikkeikben, tanulmányaikban meggyőződéssel hirdették, hogy — a francia forradalom analógiájára s az első orosz forradalom példájára is hivatkozva — a feudális eredetű nagybirtokrendszer felszámolása a legfőbb feltétele az ország fejlődésének, a demokratikus Magyarország létrehozásának. Ágoston Péter, Ráczy Gyula, Dániel Arnold kutatásai a nagybirtokrendszer történelmi kialakulásáról, szerkezetéről, gazdasági súlyáról és társadalmi-politikai hatásáról alapozták meg azt a nagyszabású, 1907 őszétől 1908 nyaráig húzódó vitaciklust, amelyet a Társadalomtudományi Társaság „A nagybirtok szociális hatásai” címmel rendezett meg. A résztvevők sokoldalúan vizsgálták a nagybirtok szerepét: üzemi eredményeit, a közép- és kisbirtokra, a mezőgazdasági munkabérek alakulására gyakorolt hatását, a nagybirtok vám- és adópolitikáját, ennek kereskedelmi következményeit, a jogi és a politikai életben, a társadalom szellemi életében betöltött retrográd szerepét stb. Jászi Oszkár összefoglaló előadása mindenekelőtt gyakorlati-politikai szempontból tekintette át a nagybirtok társadalmi szerepét: számbavette az osztályerők megoszlását, a nagybirtokkal szemben álló s a vele érdekközösségekben levő osztályokat és rétegeket. Hasonló összegezést tartalmazott Ráczy Gyula 1908-ban közzétett tanulmánya is (Magyarország gazdasági és szociális állapota a XX. század első évtizedében. Huszadik Század, 1908. II. köt.) megállapítva, hogy „Magyarországon ma is teljes hatalmával uralkodik a feudális nagybirtok” s az ország haladásának legfőbb feltétele e hatalom és gazdasági alapjainak megsemmisítése.

A nagybirtok szerepének ez a felismerése lényegében megegyezett a szociáldemokrata pártnak a felfogásával. Ezen az alapon — elsősorban a párt ellenzéke és a radikálisok között — együttműködés alakult ki a Szociáldemokrata Párt agrárprogram-tervezetének kidolgozására. Ennek folyamán azonban hamarosan tisztázódtak az elválasztó mozzanatok is, mindenekelőtt az, hogy míg a párt vezetői a nemzetközi szociáldemokráciában az agrárkérdésről az ortodox marxista felfogás hívei (Kautsky) és a revizionisták (David, Vollmar) között folyó vitában az előbbieket álláspontját osztották, Dávid és Ráczy Gyula az utóbbiakhoz állt közelebb. Gyakorlatilag ez annyit jelentett, hogy míg a párt vezetői a nagybirtok társadalmi tulajdonba vételének programját tekintették az agrárkérdés megoldási

¹¹ Huszadik Század, 1910. I. köt. 123—125.

¹² Huszadik Század, 1910. I. köt. 133—136. Lehetséges-e tudományos politika?

útjának, addig a radikális szociológusok az agrárkérdést a nagybirtokok felosztásával és kisgazdaságokon alapuló szövetkezeti rendszer kiépítésével tekintették megoldhatónak. Ezek a nézeteltérések nem tették lehetővé a radikálisok és a szocialisták tartós együttműködését az agrárkérdés gyakorlati kidolgozásában. Ez a helyzet arra készítette Dániel Arnoldot, hogy szakítson a szociáldemokráciával és eszmei-politikai tekintetben is a polgári radikalizmushoz csatlakozzék. Ez azonban továbbra sem zárta ki, hogy más kérdésekben, főként a választójogi küzdelemben az érintkezés továbbra is fennmaradjon.

Dániel Arnold, Rácz Gyula valóban elfogadták a mezőgazdaságban a tőkekoncentrációt tagadó David-féle elképzeléseket, sőt antifeudális harcukat éppen ebből vezették le. Jászi maga is azt hangoztatta, hogy Marx tévedett, midőn a tőkekoncentrációt a mezőgazdaságban is érvényes törvényszerűségnek tekintette, s Eduard David és Franz Oppenheimer nézeteinek jelentőségét hangsúlyozta. Jászi is elfogadta a Dániel-féle koncepciónak azt a Diner-Dénes József szerint „kollektivistá-revizionista” felfogását, amely a nagybirtok parcellázását nagyarányú szövetkezeti akcióval kívánta összekapcsolni, azzal a lényeges különbséggel azonban, hogy a létrejövő szövetkezetek tőkés jellegét fenn kívánta tartani. „Úgy tudományos, mint taktikai okok engemet azok táborába vezetnek — írta 1907-ben —, akik az agrárkérdés megoldását a szövetkezeti akció rendkívüli kifejlesztésével karöltve egy oly paraszt-földbirtok-politikában keresik, amely számos üzemágban a latifundiumokat megszünteti és helyükbe virágzó kisbirtokos osztályt teremt. Tudom, hogy ez a kispolgár agrárprogram Diner-Dénesnek igen ellenszenves, de azt is tudom, hogy egyre több hívet szerez magának minden ország szocialista vezéreinek körében.”¹³ Jászinak a dániai szövetkezeti mozgalom volt valójában az ideálja, a „sunyi, alázatos magyar paraszttal” (mert ilyenné tette a nagybirtok), Jászi „a szabad föld társadalmából” kinőtt, „nyílt, bátor dán kultúrembert” állította szembe. „Földet kell adni a nincstelen parasztságnak, s nagystílű mezőgazdasági szakoktatással meg kell őket tanítani modernül gazdálkodni, s dán mintára szövetkezni” — hirdette 1914 nyarán.¹⁴

Jászi és a polgári radikálisok 1906 után egyre mélyebbre hatoltak a magyarországi agrárkérdés kidolgozásába, mind határozottabban és világosabban felismerték a nagybirtokrendszer végzetes szerepét az ország fejlődése szempontjából. Az ebből eredő gyakorlati-politikai konklúziókat azonban csak késlekedve, csak bizonytalankodva vonták le. Eljutottak ugyan a földosztás gondolatáig, ennek gyakorlati feltételeit azonban valójában sohasem dolgozták ki. Ebben nyilván szerepet játszott az, hogy a szociáldemokrata párt mereven szembehelyezkedett az agrárkérdés kidolgozására tett javaslatokkal; hatása lehetett annak is, hogy — megfelelő parasztpártok híján — elméleti elgondolásaiknak nem volt egyéb társadalmi bázisa. 1908—1909-ben megkísérelték ugyan, hogy kapcsolatba lépjenek Áchim parasztpártjával, s a *Husadik Század* 1908-ban vitára is bocsátotta Áchim agrárprogramját, sőt Áchim tagja lett a Társadalomtudományi Társaság Szabadiskolájának is, de alig egy esztendő múlva elhidegültek egymástól, s a *Parasztújság* már éles hangon támadta a szociológusokat.

Jászi többször is hangoztatta, hogy a parasztság a magyar demokrácia igazi letéteményese, de annak a felismeréséhez, hogy a parasztság e szerepének kiteljesítéséhez önmaga képtelen, hogy tehát a paraszti-szegényparaszti rétegek szervezésére van szükség, csak közvetlenül a világháború kitörése előtt jutottak el.

¹³ Husadik Század, 1907. I. köt. 187—188. Radikális program.

¹⁴ Világ, 1914. jún. 30. A radikális párt szervezkedése Nagyváradon és Versecen.

„A magyar demokratikus mozgalom gyenge és szárnyaszegett mozgalom, míg pusztnán városi képződmény. Csak a széles paraszti és földmunkás néprétegek öntudatra ébredéséből és szervezéséből nőhet ki a magyar szabadság fája” — írta 1913-ban.¹⁵

Az agrárkérdés gyakorlati-politikai megoldásának irányába is ekkor teszik az első lépéseket. A Huszadik Század 1914. évi 1. számával „Mezőgazdasági Szemle” címmel új rovatot indítottak, amely rendszeresen beszámolt a hazai és a nemzetközi eseményekről, az agrárfejlődés és agrármozgalmak új fejleményeiről. „A parasztkérdés — írta Jászi 1914-ben — a jövő magyar politika tulajdonképpeni gerince”.¹⁶

Ezt a felismerést tükrözte a pártalakuláskor elfogadott program is, amely legfőbb közzgazdasági és társadalompolitikai követelményként a nagybirtokrendszer felszámolását tűzte ki.

4. A polgári radikalizmus és a nemzetiségi kérdés

A magyar politikai életnek az agrárkérdéshez hasonlóan, ha ugyan nem még nagyobb mértékben, a nemzetiségi kérdés is központi problémája volt. A tökéletes fejlődés előrehaladásával a magyarországi nemzetiségek körében is kialakult és megerősödött polgárság, főként kis- és középpolgári rétegek szervezkedése, politikai öntudatosodása a század elejétől fogva nagyot lépett előre s mind aktívabb fellépésük és részvételük a magyar politikai életben ismét megnövelte a nemzetiségi kérdés súlyát és jelentőségét. A magyar uralkodó osztályok legkülönbözőbb csoportosulásai, az agráriusoktól Tiszán át a függetlenségi párti képviselők többségéig a demokratikus jogok kiterjesztését éppen a nemzetiségi veszedelemre hivatkozva utasították folytonosan vissza, a nemzetiségi mozgalmakban jelölték meg azt az erőt, amely hatalmukat elsődlegesen veszélyezteti. A nyílt és burkolt elnyomás különféle módszerei mellett, az 1868. évi 68. tc. liberális rendelkezéseit félretéve, az uralmon lévők, mindenekelőtt Tisza tett sikertelen kísérletet a nemzetiségiek egyes csoportjaival való megegyezésre is.

A polgári radikálisok is jelentőségéhez mért, nagy szerepet tulajdonítottak a nemzetiségi kérdésnek. Jászi Oszkár A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés című nagyszabású monográfiájában (1912) a nemzeti-nemzetiségi kérdést „a demokrácia archimedesi pontjának”, „állami létünk központi problémájának” nevezte.¹⁷ A polgári radikálisok közül éppen ő volt az, aki a nemzetiségi kérdést a legalaposabban feldolgozta: említett munkáján kívül további könyvek, tanulmányok, vitacikkek egész sorát publikálta, amelyekben igyekezett választ adni a nemzeti kérdés elméleti kérdéseire éppúgy, mint gyakorlati-politikai problémáira, megkísérelte, hogy kidolgozza a nemzeti-nemzetiségi kérdés demokratikus megoldását Magyarországon.

Jászi Oszkár munkássága a nemzetiségi kérdés irodalmában az egész magyar politikai gondolkodás történetében — a marxista felfogás után — kétségkívül a legszámottevőbb teljesítmény. Jászi a nemzet és nemzetiség fogalmának meghatározásakor — a marxista nemzetfelfogáshoz hasonlóan — a gazdasági, történeti, nyelvi és kulturális tényezők közösségformáló szerepéből indult ki,

¹⁵ Huszadik Század, 1913. I. 356. Visszavonulás.

¹⁶ Világ, 1914. jún. 7. A radikális párt.

¹⁷ Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1912. VII. I.

ehhez azonban fontos attributumként hozzákapcsolta az önrendelkezés jogát is, mint az államalkotás feltételét. Ezen az alapon különböztette meg egymástól a nemzetet, amely rendelkezik állammal, a nemzetiségtől, amely valamely más államalkotó nemzet állami keretein belül rendelkezik a nemzeti csoportra jellemző egyéb attributumokkal. A nemzeti mozgalmak keletkezését — a marxista felfogáshoz hasonlóan — Jászi is összekapcsolta a tőkés fejlődéssel, s leszögezte, hogy „a nyelvi egységet nem egy mesterséges törekvés hozta létre, — legfeljebb megkönnyítette azt —, hanem az élet tényleges gazdasági és kulturális egysége”.¹⁸ Emellett azonban gyakran hangsúlyozta a kulturális-nyelvi egység fontos szerepét is, sőt egyes munkáiban, s főként a nemzetiségi kérdés megoldására irányuló gyakorlati-politikai ajánlásaiban éppen ez az utóbbi vált dominálóvá.

Az önálló állami étellel nem rendelkező nemzetek vagy nemzetközösségek — a nemzetiségek — szabad fejlődését Jászi akkor látta biztosítottnak, ha nincs akadálya az *adott államkereteken belül* nyelvük, kultúrájuk kifejlesztésére és szabad használatára. A nemzetiségi kérdés megoldásának „két sine qua non-ja — föltétele van — írta nagy művében. — Az egyik: jó iskola, jó közigazgatás, jó bíraskodás a nép nyelvén. A másik: minden nemzetiség azon jogának elismerése, hogy nyelvét, kultúráját szabadon kifejllessze” (529. old.). Egyébként a nemzetiségi elnyomást olyan „sérelemi többletként” értékelte, amely megnehezíti, ha éppen lehetetlenné nem teszi a tényleges társadalmi frontok kialakulását, a társadalom alapvető osztályok szerinti tagozódásának világos kifejlését.

Jászi felfogásában a polgári demokratikus rend volt az az ideális társadalmi-politikai forma, amelyben az osztályviszonyok szabadon érvényesülhetnek. Ennek a megvalósítása, felszámolva a „feudalizmust”, megszüntetné a Magyarországra annyira jellemző nemzetiségi elnyomást is. Mert Jászi szerint a nemzetiségeket érő „sérelemi többlet”, a nemzetiségi elnyomás nem a különböző nemzeti mozgalmak összeütközésének terméke, hanem — Magyarország esetében mindenestre — a feudális uralkodó osztályoknak az az érdeke, hogy ne engedjék szabadon kifejlődni a tőkés viszonyokat, mert az osztályuralmuk elvesztését eredményezné.

A nemzetiségi kérdés megoldását ilyenképpen az ország demokratikus átalakításával azonos folyamatnak fogta fel, közvetlenül összekapcsolva az általános választói jog megteremtését s a nemzetiségi elnyomás megszüntetését. Éppen ezért részint elegendőnek ítélte az 1868-as 68. tc. gyakorlati megvalósítását, részint pedig elutasított minden olyan törekvést, amely a magyarországi nemzeti kérdést a politikai-területi önrendelkezéssel kívánta volna összekapcsolni. Az ország területi integritásának fenntartását gazdasági és kulturális érvekkel egyaránt igazolni próbálta s anakronisztikusnak minősített mindenfajta területi autonómiára vagy föderalizásra irányuló tervet. Ez, a nemzetiségek politikai önrendelkezését elutasító koncepció részint közel hozta őt Karl Renner és Otto Bauer nemzeti-kulturális autonómiát képviselő felfogásához, részint azonban — a föderalizmus elutasítása révén — szembe is állította velük, akik éppen ezekben az években dolgozták ki elgondolásukat, amely az Osztrák-Magyar Monarchia dualista államszervezete helyébe a birodalomban élő népek demokratikus szövetségének eszméjét vetette fel.

Nem állt ezzel ellentétben Jászinak a háború utolsó évében kidolgozott híres „Keleti Svájc” elképzelése, sem Kossuth dunakonföderációs tervének módosított felelevenítése: Jászi ugyanis a tervezett államszövetségbe a meglévő történeti

¹⁸ Világ, 1911. jún. 27. A nemzetköziség útja.

Magyarországot egységes államként, érintetlen belső közigazgatási és államhatárokkal kívánta volna bekapcsolni.

Jászihoz hasonló nézeteket képviselt Szende Pál is. Karl Renner 1906-ban a Monarchia nemzetiségi viszonyaival foglalkozó könyvével vitázva Szende is az integer Magyarország talajára helyezkedve bizonyította, hogy a demokratikus átalakulás lehetővé teszi az ország változatlan határok közötti fenntartását, sőt azt is bizonyítani igyekezett, hogy a nemzetiségek körében már nincs számottevő kifelé gravitáló törekvés, ellenkezőleg, a nemzetiségek sokkal inkább felhasználhatók a Gesamtmonarchie-törekvések támogatására az önálló magyar állami törekvésekkel szemben. Szende több munkájában is főként azt bizonygatta, hogy a nemzetiségi kérdés állandó napirenden tartása a reakciós uralkodó osztályok érdeke, mert ezzel tudják leginkább mozgósítani az iskola és a sajtó által sovínisztának nevelt magyar közvéleményt mindenfajta demokratikus törekvéssel szemben.

Szende ebből azt a következtetést vonta le, hogy a haladásnak fontos feltétele, hogy megváltoztassa a magyar társadalom történeti tudatában levő hamis képzeteket, reális történetiszemléletre, tehát reális politikai felfogásra nevelje a tömegeket. Ezzel függött össze Szende széleskörű tevékenysége főleg a koalíciós kormány történeti hamisításainak, kuruckodó nacionalizmusának leleplezésére. Ő és társai esetenként túllőttek a célon, mikor pl. a hamis Kossuth-kultusszal szemben Görgy mellé álltak, vagy amikor a Habsburg-barát beállítottágú fiatal Szekfű Gyulát támogatták, aki a Száműzött Rákóczi c. tanulmánya miatt a sovíniszta sajtó pergőtüzébe került. Alapjában véve azonban helyesen támadta (és támadták) a kormánypárti és ellenzéki nacionalizmus-sovínizmust egyaránt (Szende Rákóczi és Werbőczy-tanulmánya stb.).

Jászi is felfigyelt arra — bár részletesen nem fejtette ki —, hogy a magyar önállóság, az Ausztriától való elválás szorosan összefügg a nemzetiségi kérdéssel. „Nem lehet Ausztria gyarmatpolitikáját megtörni addig — írta —, míg az ellenünk az ország másik felét mozgósítani tudja” (*Világ*, 1911. január 29.). A dualizmus felszámolását közvetlen programként nem hirdette, de — Szende nyomán — az önálló vámterület megteremtését olyan előrelépésnek tekintette, amely — tisztázva a két ország közötti kapcsolatok gazdasági problémáit, — a nacionalista ellentétek csökkenésére vezethet. Ugyanakkor azonban a nagy gazdasági egységek progresszív jelentőségét hirdetve, Jászi nem lépett fel a két ország különleges kapcsolatainak teljes felszámolásáért.

Jászi megnyilatkozásait a nemzeti-nemzetiségi kérdésben a reakciós sajtó szinte állandó támadásai kísérték. Különösen Tisza lapja, a *Magyar Figyelő*, s maga Tisza István is Jászit hazátlansággal, nemzetellenes tevékenységgel vádolták. Különösen sérelmezték, hogy Jászi elismerte, sőt — a vádaskodók szerint — egyenesen propagálta is a magyarországi nemzetiségek elnyomását. Nem békéltek meg Jászi és a radikálisok egyes antinacionalista nézeteivel sem, hevesen bírálták azokat a megnyilatkozásait, amelyekkel leleplezték az uralkodó osztályok elvakult nacionalizmusát, a nemzetiségek ellen irányuló sovínizmusát.

Az utóbbival összefüggésben érdekes szemügyre venni Jászinak a hazafisághoz való viszonyát. Jászi az uralkodó osztályok reakciós nacionalizmusával a tömegek hazafiságát igyekezett szembeállítani, bizonygatva eközben, hogy a szocializmus sem hazafiatlan mozgalom, legalábbis a XX. században nem az, szemben Marx és Engels fellépésének időszakával, amikor még — úgymond — a proletariátusnak valóban nem volt hazája. A proletár hazafiság alapjának nem azt a harcot tartotta — félreértve a marxizmus idevonatkozó forradalmi álláspont-

ját —, amely a munkásosztály hatalmáért harcolva akarja hazához juttatni a proletárokat, hanem a reformistáknak azt a nézetét, hogy a nagyobb munkabér, a munkásság anyagi jólétének emelkedése az az alap, amely a munkásokat a burzsoá hazához fűzi s egyre inkább a saját hazájának érzetét is kelti bennük.

Bármennyire haladók voltak is Jászi nézetei a magyar politikai gondolkodás egészéhez viszonyítva, egy dologban elvileg nem haladták meg a „magyar állam-eszme” nacionalista felfogását. Nevezetesen abban, hogy szilárdan kitartott a történeti Magyarország területi integritása mellett, elutasítva ilyenképpen a Magyarországon élt népek jogát a politikai önrendelkezésre. Ez súlyos hiba volt, olyan tehertétele a polgári radikalizmusnak, amely megakadályozta abban, hogy szövetséget építhessen ki az ország lakosságának legalább a felét kitevő nem-magyar népekkel, illetve nemzeti mozgalmakkal s ezzel a demokratikus átalakulást fontos tömegbázisától fosztotta meg. Az első világháború végén bekövetkezett bukásuk szintén a legszorosabban összefüggött ezzel a lényegében nacionalista jellegű álláspontjukkal, amennyiben az ő részükről sem tette lehetővé, hogy megegyezés jöjjön létre a magyar és a nem magyar népek demokratikus nemzeti mozgalmai között.

5. A polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia

„Magyarország fölfedezésében” egymást támogatva és egymással vitázva együtthaladtak a Társadalomtudományi Társaságba tömörült radikális és szocialista értelmiségiek. Ez a sajátos együttműködés, mondhatnánk: szövetség, amely egyedülálló jelenség volt a környező országokban végbemenő fejlődéshez képest — több összetevőre vezethető vissza. Mindenekelőtt szembeötlő, főként még a század első éveiben, a hazai szocialista mozgalom ideológiai hátramaradottsága, felkészületlensége arra, hogy saját erőiből választ adhasson az ország érlelődő gazdasági-társadalmi válságjelenségeire. Minthogy ezek megoldása politikailag egyre sürgetőbbé vált, a párt vezetői, ekkor még csekély számú értelmiségi tagjai szívesen vették a marxizmussal rokonszenvező radikális értelmiségiek munkásságát, szövetkezését a közös tennivalók kidolgozására. A Társaság alkalmas keretnek mutatkozott arra is, hogy általa a szocialista eszmék részint polgárjogot nyerjenek Magyarországon, részint pedig perspektivikusan, fórumot teremtsen a marxista eszmék terjesztése, a haladó értelmiségi csoportok megnyerése számára. Ebben a tekintetben különösen figyelemre méltó Szabó Ervin tevékenysége, aki a Társaság vitáin, a Huszadik Századba írt tanulmányai, vita-írásai, szemléi révén a marxizmus egyik leghatékonyabb propagátorának, serkentőjének is bizonyult. A szociológiai kutatások közös végzése is erős összekötő kapocs volt. Ez, mint már láttuk is, jelentős tudományos és politikai eredményeket hozott. Az 1906 után indult nagyszabású kutatások igazi eredményei az 1910-es évek elejére értek be, amikor az ország társadalmi-politikai életének megismerése szempontjából olyan fontos munkák születtek, mint Jászi említett műve a nemzetiségi kérdéstről, mint Leopold Lajosnak a társadalmi presztizsről írt munkája, vagy Varga Jenő könyve a magyarországi fináncnöke kialakulásáról és a nagybirtokos arisztokráciával való összefonódottságáról stb.

Közelítették, valósággal össze is zárták egymással a szocialista és a radikális értelmiségieket a meg-megújuló, s főként a koalíciós kormány időszakában rendkívül hevessebbé váló jobboldali — klerikális-nacionalista — támadások is. Az ellenük való védekezés természetesen az együttműködés adott formáját,

főként az 1906-ban kialakult baloldali jellegű Társaság adott összetételét szilárdította meg, s ez a körülmény a Társaság egészének a szociáldemokrata párttal együttműködő utitársaság jellegét kölcsönöztötte.

Az efajta együttthaladásnak természetesen megvoltak a maga sajátos ideológiai-politikai feltételei, amelyek egyben magyarázzák a különállás fenntartását is. Mint láttuk, a polgári radikálisok jórésze a szocializmus végső célját — a távoli jövő feladataként — elfogadta, de megvalósításának elméleti és gyakorlati útjáról a szociáldemokrata párt hivatalos felfogását nem osztotta. Szende Pál és Jászi Oszkár, Rácz Gyula, sőt Somló Bódog és Pikler Gyula is nemcsak elfogadták, hanem mint bekövetkező és kívánatos fejleményt fogták fel a termelőeszközök társadalmi tulajdonba kerülését, a dolgozó osztályok politikai hatalmának létrehozását. Meggyőződéssel hirdették, hogy a társadalmi fejlődés vizsgálata meggyőzte őket arról, hogy a jövő a szocializmusé. Somló Bódog egyértelműen a társadalmi fejlődés szocialista tendenciáját olvasta ki az államfejlődésről írt, már említett munkájában. Jászi Oszkár az individualizmus és szocializmus kérdéseiről rendezett vitát úgy összegezte, mint az előbbi vereségét, mint a kollektívizmus győzelmét. Új Magyarország felé című kiadványában (1907) pedig egyenesen így fogalmazott Jászi: „Bár paradoxonnak hangzik, ki merem mondani: Magyarország vagy szocialista lesz, vagy nem lesz”.¹⁹

Jászi és társai ugyanakkor úgy látták, hogy a szocializmushoz még hosszú út vezet: előbb a polgári demokrácia megteremtése a feladat. Ha egy-egy villanásnyira felötlő is bennük, mint Adyban és Jásziban, hogy — miként az orosz forradalomban — a polgári-demokratikus átalakulás összekapcsolódhat a szocialista társadalomért folytatott küzdelemmel, ezt sem úgy értelmezték, mint a proletariátus hatalomra törő, a kispolgári rétegekkel, mindenekelőtt a parasztsággal szövetségben folytatott harcát. Nézeteiket itt erőteljesen befolyásolta a bernsteini reformizmus, amely a polgári demokrácia megteremtése után lehetségesnek, ha ugyan nem egyedül lehetségesnek, tartotta a szocializmusba való békés belenővést, az osztályharc fokozatos háttérbe szorulását. Nézeteikre hatással volt az a szélsőbaloldalon álló szocialisták körében is közkeletű felfogás is, amely szerint Európa keletén a társadalom fejlődése ugyanazt az utat fogja megjárni, mint amelyet Nyugaton is megtett: hogy tehát a szocializmus magyarországi megteremtésének az a feltétele, hogy előbb kialakuljon a modern, polgári magyar demokrácia, vagy ahogyan főleg Jászi fogalmazásában gyakran előfordult: a „nyugat-európai Magyarország”. „Modern szocializmus modern gyáripari kapitalizmus és az ezen alapuló polgári demokrácia nélkül el sem képzelhető — írta ezzel összefüggésben Jászi. — És ezen a ponton jutunk megoldhatatlan ellentétbe az agrárfeudalizmussal, és valószínű szövetségbe az ipari tőkével, jóllehet meggyőződésben és érzelmeinkben csaknem egyforma távol állunk az egyiktől, mint a másiktól.”²⁰ A magyar polgárság, az ipari tőke, de a kereskedő burzsoázia — és szervezeteik: a GyÖSz és az OMKE — sem támogatták a radikálisok politikai célkitűzéseit; a koalíció kormányzása idején félrehúzódtak, várakozó álláspontra helyezkedtek, azt követően pedig — Tisza István vezetésével — a nagybirtokosok a militarizmus képviselőivel szövetkezve, határozottan szembefordultak a demokratizálási törekvésekkel. Ennek folytán kézenfekvővé vált, hogy szinte egyedül a szocialista munkásságra lehet számítani a „nyugat-európai Magyarországért” folytatott harcban. Ezen a ponton, mindenekelőtt a választójogi harcban való együttműködés terü-

¹⁹ Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról. Írta: Jászi Oszkár. Bp. 1907. 187.

²⁰ Huszadik Század, 1907. I. köt. 5. Az új Magyarország felé.

letén szoros kapcsolatok épültek ki a szociáldemokrata párt vezetői és a radikálisok között.

A szociáldemokrata párt vezetői, s nemcsak vezetői, hanem olyan elméleti tekintélyei is, mint Szabó Ervin, a politikai kérdésekben, a demokratikus Magyarország megteremtésének útját-módját illetően, főleg a választójogi harc kérdésében, a Jászi-féle felfogáshoz igen közel álltak. Ezekben az években, a koalíció kormányzása idején vált körükben általánosabban elfogadottá az a nézet, hogy a „feudális Magyarország” helyén előbb a polgári, demokratikus Magyarországot kell létrehozni, s csak azután indulhat meg a közvetlen küzdelem a szocialista célkitűzésekért. A szociáldemokrata párt elfogadta, sőt kívánatosnak tartotta, hogy a „feudalizmus” elleni harcban radikális polgári erők vegyenek részt, minthogy — egyébként reálsan — jól látta, hogy a polgárság túlnyomó része alkalmatlan arra, hogy harcba induljon saját politikai hatalmának megszerzéséért. A polgári radikális vezetők a maguk részéről igényt tartottak arra, hogy a szervezett munkássággal karöltve részt vegyenek a harcban, mindenekelőtt a választójogi reformért. Jászi, főként kezdetben, még nagyobb ambíciókat is táplált; úgy látta, hogy a polgári radikalizmus egymagában is annyira megerősödik, hogy a munkásság részvétele a demokráciáért folytatott küzdelemben a segéderők szerepére lesz redukálható. 1907-ben egyenesen óvta a pártot attól, hogy a választójogi harcban való tűzött részvétele folytán elveszítse proletár és szocialista jellegét s a polgári radikalizmus szélső bal szárnyává váljék. Ezzel összefüggésben — egyébként helyesen — állapította meg, hogy „a viszonyok kényszere máris a *Népszavát* igen közel hozta a radikális burzsoázia ideológiájához. . . az általános választójogért való küzdelem máris túlságosan abszorbeálja a munkások energiáit a parlamenti politika irányában”.²¹

1906 után a korábbi kapcsolatok tovább bővültek a polgári radikálisok és a szociáldemokrata párt vezetői és értelmiségi tagjai között. Szabó Ervin és Mérő Gyula mellett egyre intenzívebben kapcsolódott be a *Huszdik Század* és a Társadalomtudományi Társaság tevékenységébe Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán, Varga Jenő, s vált aktívabbá Ágoston Péter, Bolgár Elek, majd Pogány József is. Ugyanakkor az 1906 végén indult *Szocializmusban*, a párt elméleti folyóiratában több alkalommal is megjelennek a polgári radikális csoport tagjainak (főleg Szende és Jászi) cikkei, tanulmányai.

A Társadalomtudományi Társaságban való szoros együttműködésen túl, jelentékeny volt az együttműködés a politikai, mindenekelőtt a választójogi küzdelemben is. A *Huszdik Század*nak 1908-ban két különszámát is kiadták: az egyik magyar és francia nyelven összefoglaló tanulmányokat tartalmazott az ország gazdasági, társadalmi, nemzetiségi és kulturális helyzetéről, a másik több mint 50 neves külföldi politikus és tudós véleményét — elítélő véleményét — tette közzé Andrássy tervezett plurális választójogi törvényjavaslatáról. Emellett a radikális értelmiségiek gyakori résztvevői voltak a választójogi gyűléseknek és felvonulásoknak s igen sokat tettek a választójogi tömegpropaganda kifejlesztéséért is.

Szoros kapcsolat alakult ki a polgári radikálisok és a szociáldemokrácia között a radikálisok munkástanfolyamain illetve az 1906 őszén alakult Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskolájában. A munkástanfolyamokat a *Huszdik Század* szerkesztősége és a Társadalomtudományi Társaság 1902 októberében indította meg először Budapesten, majd Nagyváradon s fokozatosan több más

²¹ *Huszdik Század*, 1907. I. köt. 5. Az új Magyarország felé.

vidéki városban is. (Ekkor még az egyes szakszervezetek égisze alatt, majd 1903 júniusától hivatalosan a Társaság rendezésében.) Már az első esztendőben 12 különféle szakegyletben összesen 19 tanfolyamot tartottak, összesen 2013 rendszeresen résztvevő hallgatóval.

A munkástanfolyamok tanrendje igen változatos volt. A természettudományi tárgyak nagy bősége mellett (A Föld és története, A fizika alaptörvényei, Élettan, Egészségtan, Antropológia stb.) igen széleskörű társadalomtudományi ismeretek is szerepeltek az egyes tanfolyamok tanrendjén: A Bölcsészeti alapfogalmai, Jogismeret, Társadalmi gazdaságtan (ezt Garami Ernő adta elő), A vallások története, Magyar történelem, A szocializmus stb. Az évek folyamán ez további tárgyakkal bővült s a modern természet- és társadalomtudományok legjavával ismertették meg a hallgatókat.

Az előadók elismert tudósok, művészek, jól felkészült szakemberek voltak (Zigány Zoltán, Réti Lóránd, Somló Bódog, Lyka Károly, Harrer Ferenc, Pfeifer Ignác, Madzsar József, Wildner Ödön stb.). Előadásaik egyre nagyobb népszerűsége tettek szert a munkások körében. Nem tekinthető véletlennek, hogy — formai okokra hivatkozva — a budapesti rendőrfőkapitány betiltotta a tanfolyamokat s csak néhány hónap múltán sikerült elérni, hogy a belügyminiszter ismét engedélyezze megtartásukat.

A Társaság nem tudta díjazni az előadókat, a kultúra terjesztésének lelkes önfeláldozása s a munkás-hallgatók bizalomteljes ragaszkodása azonban jó egy évtizeden át nemcsak fenn tudta tartani, hanem — egészen a háború idején történt betiltásáig — folytonosan terjeszteni, javítani s újabb és újabb előadókkal bővíteni is tudta a munkásoktatást.

A képek azonban ez csak az egyik oldala. Mert bármennyire jelentős, hatalmas értéket képviselt is az a munka, amelyet a tanfolyamok oktatói végeztek a fővárosban és a vidéken egyaránt, a szocialista munkásmozgalomban nem maradhatott hatás nélkül, hogy a munkásság képzése túlnyomórészt nem-szocialista jellegű polgári-értelmiségi elemek kezében összpontosult. Feltétlenül igaza volt *A Munka Szemléje* cikkírójának, midőn 1906-ban éppen azt tette szóvá, hogy a munkásoktatás „aligha mozdíthatta elő a munkások harcedzettségét”. Az előadók közül csak nagyon kevesen kapcsolódtak be később a szocialista mozgalomba; többségük csaknem karitatív tevékenységnek fogta fel működését; mindvégig bizonyos tanítói fölényrel kezelte a munkásságot és a munkásság mozgalmát egyaránt. Másrészt a munkásmozgalom vezetői maguk sem segítették elő, hogy az értelmiségiakkal szemben meglevő bizalmatlanságot oszlatni segítsenek, ellenkezőleg, az értelmiségieket általában „jött-ment diplomásként” kezelték, s ezzel elriasztották a mozgalomtól. E kettős forrásból eredő idegenkedés (egyéb okok mellett) arra vezetett, hogy a magyar munkásmozgalomban viszonylag kevés értelmiségi tevékenykedett, s a mozgalom számos kérdésének megvitatása is párton kívüli fórumokra, mindenekelőtt a *Huszádik Századba* került. 1906 után valamelyest javult a helyzet, de teljesen mindvégig nem szűnt meg fonáksága, s ez hozzájárult ahhoz, hogy a szocialista mozgalom és a polgári radikálisok közötti ideológiai és politikai kapcsolatok ne nyerjenek végleges tisztázást.

1906 tavaszán — Kristóffy József belügyminiszter engedélyével — a munkástanfolyamok önálló intézménnyé bővültek: megalakult a Társadalomtudományok Szabad Iskolája. Elnöke Somló Bódog, igazgatója Jászi Oszkár lett. A Szabad Iskola választmányában elsősorban az iskola oktatói kaptak helyet, a már említetteken kívül Bárcsi István, Diner-Dénes József, Ráczy Gyula, Szabó Ervin, Veigelsberg Hugó (Ignotus) stb. Megnyitója 1906. október 14-én volt. Jászi

ekkor tartott beszédében azt hangsúlyozta, hogy az Iskola célja a tudományos ismeretek terjesztése mellett abban van, hogy a düledező vallási vagy metafizikai erkölcs helyébe új morált dolgozzon ki, amelynek alapja: „a tudomány és az emberi szolidaritás”. Az idevezető út Jászi szerint csak a szabad kutatás útja lehet, amely „nem ismer se dogmákat, se pártigazságokat. Természetesen szocialista pártigazságokat sem.”²² A Szabadiskola programja az Iskola céljairól többek között azt mondotta, hogy a szociológiai ismeretek terjesztését tekinti feladatának, továbbá azt, hogy a munkásoktatásban addig szerzett tapasztalatokat rendszeres intézmény keretében fejlessze tovább. Ennek érdekében a munkásság számára előkészítő tanfolyamok indítását is terve vették.

A Szabadiskola valóban új, hatékony keretet teremtett nemcsak a modern, materialista természettudományi ismeretterjesztés számára, hanem a radikálisok és részint szocialisták szociológiai-politikai nézeteinek terjesztésére is. Nem tekintendő véletlennek, hogy a koalíciós kormány, s elsősorban Apponyi Albert kultuszminiszter igyekezett kézbe venni a szabadoktatást, egységes irányítás és ellenőrzés alá vonni a különböző klerikális és hazafias ismeretterjesztő tevékenység mellett a Társadalomtudományok Szabadiskoláját is.

6. A pécsi szabadoktatási kongresszus 1907

A legkülönbébb szabadoktatási szervezetek képviselői gyűltek össze 1907 októberében a pécsi városházán megtartott kongresszusra. Az elnöklő Beöthy Zsolt mellett Pályi Sándor, az Erzsébet népakadémia titkára s a hivatalos szellemű szabadoktatás egyik irányítója azt szorgalmazta, hogy hozzanak létre egy olyan országos csúcsszervezetet, amely valamennyi szabadoktatási szervezetet egybefogva, előmozdítaná egységes szellemű vezetésüket és szervezeti egységüket. Az ártatlannak tetsző terv már a megnyitás pillanatában lelepleződött, amikor a kongresszus szervezői Apponyihoz üdvözlő táviratot akartak küldeni, válaszul a miniszter üdvözlő levelére. A radikálisok megakadályozták az üdvözlés felolvasását, illetve elküldését, s ezzel máris védekezésbe szorították a rendezőket. Az egységes szabadoktatási szervezet terve akkor bukott meg, midőn Hegedűs István egyetemi tanár, az Erzsébet Népakadémia alapítója előadásával szemben, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a szabad oktatásnak a hagyományokra kell alapulnia, a jelenlevő szocialisták (Kunfi, Ágoston) és polgári radikálisok (Jászi, Harkányi, Rác Gyula) azt hangoztatták, hogy csak annyiban szabad a hagyományokra építeni a szabadoktatást, amennyiben abból nem rekesztik ki Dózsa Györgyöt, Martinovicot, akik nagyobb joggal foglalnának helyet a magyar nép hagyományaiban, mint a Pázmányok és Zrínyiek.

A felszólamlásokat kiélezett vita követte, amelyben a tudományos érvek mellett politikai vélemények is összecsaptak, s lehetetlenné tették, hogy valamilyen közös alapot találjanak a tervezett egységes szervezet létrehozására. A plenáris megnyitót követő szekció üléseken is folytatódtak az összecsapások. Közülük különösen kitűnt s nagy visszahangot keltett Pikler Gyula és Prohászka Ottokár párharca a szabad tanítás tárgyáról és módjáról. Prohászka azzal vádolta Piklert, hogy a tudományt végtelenen a hittagadásig hangsúlyozza, a gazdasági érdekeket a morál elé helyezi, az internacionalizmust pedig a nemzeti eszme lekicsinyléséig eszményíti előadásaiban. Pikler teljes joggal azzal vágott vissza, hogy Prohászka

²² Huszadik Század, 1906. II. köt. 423. A Társadalomtudományok Szabad Iskolája munkástanfolyamainak megnyitása.

elvontrerkölcsi ideái gyerekes és kezdetleges felfogásról tanúskodnak, amennyiben az ember rendeltetését egy természetfölötti lénynek való szolgálatra vezetik vissza; a boldogságot és az örökéletet nem lehet a morál megtartásának jutalmaként osztogatni s az elvontrfelebaráti szeretetre nem lehet társadalmat alapozni.

Nagy hatást tett a jelenlevőkre Jócsák Kálmán szocialista agitátor felszólalása, aki a szocialisták hazátlansága ellen emelt váddal szemben azt bizonyította, hogy a főnemesség élt a múltban is hazátlan, kozmopolita életet, amennyiben parazita módon külföldön elpazarolta azt az értéket, amelyet a parasztság millió évszázadokon át termeltek az országban. „A paraszt — mondotta — nem élösködött a hazából, hanem dolgozott annak népéért s minden erejével küzdött azok ellen, akik az összesség javára minden produktív munka nélkül élösködtek abból.”²³

A kétnapos tanácskozás végül is határozat nélkül zárult. A szocialisták és a radikálisok közös fellépésének meglett az a közvetlen eredménye, hogy fennmaradhattak a szabadoktatás adott keretei, a szabad gondolat s a tudományos világkép hirdetésének fontos fórumai. Különösen nagy volt annak a jelentősége, hogy a kongresszus országos fórumává válhatott a radikális szabadgondolkodó eszmék propagálásának, s kiinduló pontja lett annak, hogy ezek az eszmék tömegesebben elterjedtek és népszerűvé váltak a tanítók, a gimnáziumi és egyetemi ifjúság körében. Közvetett módon a pécsi értekezlet a felekezeti iskolák államosításáért, az egyház iskolai befolyásának visszaszorításáért indított küzdelemnek is fontos állomása volt. Az antiklerikális, szabadgondolkodó hagyomány a polgári radikalizmus politikai fellépésével nagy hangsúlyt kapott, amely nemcsak politikai koncepciójuk antifeudális jellegéből következett, hanem nagy hatást gyakorolt rá a francia példa is, a Jules Combe vezette radikális kormány fellépése az egyházi oktatás s a szerzetesrendek ellen. Emellett, persze, a koalíciós kormány egész nacionalista-klerikális színezete, Apponyi kultuszminisztersége is valósággal provokálta az egyházi oktatás, majd az egyházi nagybirtok elleni támadásokat.

A kormány és az egyház sajtója éleshangú támadást indított a pécsi kongresszus célkitűzését meghiúsító szocialisták és radikálisok ellen. A *Budapesti Hírlap* (1907. október 6.) arra hívta fel „a nemzeti közvélemény” figyelmét, hogy Pécs súlyos figyelmeztetés volt mindazok számára, akik nem akarják tétlenül nézni, hogy „a marxizmus megszállottjai” Dózsa hagyományait feltámasztva paraszt- és proletárforradalomba vigyék az országot. Különösen kiéleződtek a támadások Pikler Gyula ellen, akiben az *Alkotmány* és a *Magyar Állam* a magyar ifjúság megrontóját látta, marxistának, kommunistának, anarchistának is titulálta. Az, hogy Pikler került ismét a támadások keresztútjébe, nyilván azzal magyarázható, hogy — bár nézetei korántsem nevezhetők marxistáknak — a budapesti egyetem nyilvános rendes tanára lévén, egyetemi katedráról hirdethette antifeudális, antiklerikális nézeteit, s a radikális tábor vezetői jórészt az ő tanítványi voltak. Pikler maga már ekkor csak kevésbé vett részt a mozgalomban. 1907-től fogva egyre inkább lélektani kísérletei kötötték le minden érdeklődését s 1910 után visszavonult minden politikai tevékenységtől.

Az egyház megkísérelte, hogy a Társadalomtudományok Szabad Iskolájával katolikus szabadoktatást állítson szembe. A nagy anyagi és tömegeerővel rendelkező egyház azonban messzire lemaradt a polgári radikális-szocialista koalíció szellemi készütségével, színvonalával szemben. Befolyása a polgári értelmiség körében

²³ *Jócsák Kálmán: Egy élet a harcok tüzében. Önéletrajz. Oradea. 1937. Kézirat. Pl Archfvum. 686. f. 212. ó. e. 182.*

nem lett számottevő, bár a városi és falusi kispolgárságra s egyes munkáscsoportokra is ezidőtől fogva növekvő hatást gyakorolt. Nem tudott nagyobb befolyást elérni a Társadalomtudományi Társaságból kizárt frondőrök által alapított ellentársaság: a Magyar Társadalomtudományi Egyesület és Szabadiskolája. Hamarosan megindult az ellenfolyóirat is: *Magyar Társadalomtudományi Szemle* címmel. Az Apáthy István elnökletével megalakult ellentársaság azonban nem tudta elérni sem színvonalában, sem hatásában a Társadalomtudományi Társaságot s az általa irányított folyóiratot és Szabadiskolát. Arra azonban jó volt, hogy gyakrabban készítette politikai állásfoglalásra, a magyar társadalmi fejlődés kérdéseinek alapos elemzésére a radikális és szocialista tábort.

7. Polgári radikalizmus és szabadkőművesség

Az a hallgatóságos munkamegosztás, amely a szocialisták és a polgári radikálisok között az évek során kialakult, amelynek értelmében az utóbbiak politikai feladata főképpen abban áll, hogy megnyerjék a haladó szellemű polgárságot az ország demokratikus — és perspektívájában szocialista — átalakulása számára, arra készítette Jászit és csoportját, hogy ebben az irányban hozzájáruljon bázisa kiépítéséhez. Efelé szorította őket a Társadalomtudományi Társaságban bekövetkezett szakadás is. Ez a kivált konzervatív-liberális elemek helyére új, baloldali erők megnyerésére s ezáltal befolyásuk kiterjesztésére ösztönözte őket.

Kézenfekvő volt, hogy a haladószellemű polgárságot mindenekelőtt legáltalánosabb szervezeteiben: a szabadkőműves páholyokban keressék és nyerjék meg demokratikus célkitűzéseik támogatásának. A szabadkőművesség Magyarországon a XVIII. század második felében terjedt el, mint a francia felvilágosodás eszméivel rokonszenvező nemesség és értelmiség titkos szervezete. A francia forradalom kitörése után a páholyok működését betiltották s munkájuk csak a kiegyezést követően indulhatott meg ismét. 1886-ban alakult meg Pulszky Ferenc vezetésével a magyarországi Szimbólikus Nagypáholy, amely összefogta az ország-szerte létrejött páholyokat.

A páholyok elsősorban a liberális nemesség, polgárság és értelmiség képviselőit tömörítették „filozófikus, filantrópikus és progresszív” tevékenységük irányítására. A szabadkőművesség liberális, antiklerikális tradícióhoz híven a magyarországi szabadkőművesség főként az 1890-es években, az egyházjogi törvények körüli harcokban pozitív szerepet játszott. Emellett figyelemreméltó karitatív jellegű tevékenységet is folytatott: számos segélyező egyesületet tartott fenn. Tagjainak egy része rokonszenvezett a liberális polgári értelmiség század eleji zászlóbontásával: a Társadalomtudományi Társasággal; támogatta az antiklerikális propagandát, helyt adva soraiban a magyarországi szabadgondolkodóknak s anyagilag is segítve lapjukat, a *Világosságot*, majd a *Szabadgondolatot*.

Szabadkőműves támogatással alakult meg 1905 májusában A Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete a polgári radikális Fényes Samu vezetésével. Harcos ateista-antiklerikális tevékenységében kimagasló szerepet játszott Vészi József, Apáthy István s a szocialista Diner-Dénes József is.

A szabadkőműves páholyok tevékenysége a koalíciós kormány időszakában ismét felélénkült, különösen Apponyi klerikális iskolapolitikájával szemben újra fellendült a polgári-liberális értelmezésű antiklerikalizmus, ami főként az egyház és az iskola szétválasztásának követelésében öltött testet. Eötvös József volt államtitkára, Joannovics György, majd halála (1909) után Bókay Árpád orvostudomány-szervegyész nagymesterek egyaránt támogatták a szabadkőműves páholyok

aktívabb, a demokratizmus kiterjesztésére, a klerikalizmus visszaszorítására irányuló akcióit.

A szabadkőműves páholyok nagyrésze azonban főleg csak filantróp tevékenységgel foglalkozott s határozottan elzárkózott az elől, hogy aktív szerepet játsszon a politikai küzdelemben. Az Eötvös, a Reform (Vészi volt a főmestere), a Comenius, a Galilei, a Demokrácia, az Archimedesz-páholyok s vidéken a nagyváradi László Király páholy tartoztak a haladóbb erőket tömörítő páholyok közé, de politikai tekintetben még ezeknek is meglehetősen heterogén összetételük volt. Jászi és csoportja elsősorban ezekkel a páholyokkal kereste a kapcsolatot s 1906 márciusában — a Demokrácia-páholy főmesterével való megállapodás után — felvételüket kérték a páholyba. Arra számítottak, hogy a szabadkőműves páholyok olyan szervezeti keretet nyújthatnak politikai-propagandisztikus tevékenységük számára, amely hatékonyan tudja segíteni tervük: a haladószellemű polgárság megnyerését a demokratikus átalakulásért folytatandó harc számára. Emellett anyagi támogatást is kerestek részint a választójogi propaganda, részint pedig a Szabadiskola számára.

A Demokrácia-páholy révén Jászinak hamarosan sikerült elérnie, hogy több szabadkőműves páholy jelentős anyagi segítséget nyújtson a Szabadiskola megindításához, majd folyamatos fenntartásához is. A szociológus-csoport további terveivel, a választójogi propaganda s az antiklerikális küzdelem fokozásával azonban a páholy konzervatív elemei nem értettek egyet s Jászi — hét radikális társával együtt — 1908. május 27-én távozott a páholyból és létrehozta saját radikális szabadkőműves páholyát: a Martinovics-páholyt. Az új szervezet létrehozásában Jászi mellett részt vett Szende Pál, Harkányi Ede, Rácz Gyula, Zigány Zoltán. A Martinovics-páholynak lett tagja 1912-ben Ady Endre, Bányai Elemér (Zuboly), Nagy Endre, Bölöni György, a szocialisták közül pedig Kunfi Zsigmond, Ormos Ede, Rónai Zoltán, Beck Salamon, Diner-Dénes József, Czóbel Ernő, Pogány József, Varga Jenő és Varjas Sándor. A páholy vezetői között jelentős szerepet játszott Polányi Károly és Zigány Zoltán is. Főmestere, tehát a páholy tényleges vezetője 1911 elejétől Jászi Oszkár lett. A Martinovics páholy megalakulását a szabadkőműves szövetség tanács csak kis szótöbbséggel hagyta ugyan jóvá — de jóváhagyta, s a páholy megkezdhette működését.

Jászi a Martinovics páholy célját abban jelölte meg, hogy fóruma, műhelye legyen a radikális polgári program kidolgozásának, elősegítse a munkásosztály és a haladó polgárság közös antifeudális harcának, tervszerű együttműködésének kialakulását. A páholy programja, amelyet a belépni szándékozók röplap formájában kézhez kaptak, röviden összegezte Jászi „Az új Magyarország felé” című tanulmányának főbb programpontjait: 1. általános titkos választójog, 2. teljes gyülekezési, egyesülési, sajtó- és vallásszabadság, 3. az állam és az egyház teljes szétválasztása, 4. a hitbizományok eltörlése, a szekularizáció, 5. a munkásosztály öntudatra ébresztése, 6. a fogyasztási adók visszafejlesztése s a progresszív adózás bevezetése, 7. a nemzetiségi kérdés demokratikus gazdasági, kulturális és politikai megoldása, 8. általános ingyenes világi közoktatás s a kultúra társadalmi úton való terjesztésének szabadsága.

A páholyban és a páholy által rendezett viták, ankétok céltudatosan irányították a figyelmet a társadalmi haladás olyan fontos kérdéseire, mint a politikai demokrácia, mint az agrárkérdés, vagy a nemzeti-nemzetiségi kérdés. Nem keveset foglalkozott a páholy a klerikalizmus problémáival, keresve az összefüggést a társadalmi küzdelmek egyéb vonatkozásaival, területeivel. Jászi, Szende, Dalmady Zoltán kimutatták, hogy a klérus elleni küzdelem Magyaror-

szágon szorosan összekapcsolódik egy sor más szociális kérdéssel, mindenekelőtt az antifeudális küzdelemmel, maga is része lévén a demokratikus Magyarország megteremtéséért indított küzdelemnek.

A páholy politikai tevékenységének központjában a választójogi harc állt. Ez volt a legfőbb érintkezési pont polgári radikálisok és szocialisták között, ebben a kérdésben tudták leginkább kidolgozni közös taktikájukat. Ez a koalíciós kormány időszakában mindvégig abban állt, hogy igyekeztek rászorítani Andrássyt a kormányprogramban vállalt reform megvalósítására. Eközben támaszkodtak a korona demokratikus manőverére is, de Kristóffy újabb akcióitól, a „hatvanhetes radikalizmustól”, amelyet Ferenc Ferdinánd és köre mozgatótt, eleve elhatárolták magukat. A munkapárti kormányok időszakában, mint látni fogjuk, változott a taktika, s a polgári radikálisok, követve fő szövetségesüket, a szociáldemokrata pártot, a széthullott koalíció demokratikus elemeivel keresték s találták meg a szövetséget.

A Martinovics páholyba tömörült radikálisoknak a Társadalomtudományi Társaság és Szabadiskolája, valamint a *Huszdik Század* mellett ekkor jött létre még egy nagyjelentőségű alkotása, a haladó egyetemi ifjúságot tömörítő szervezet: a Galilei Kör.

8. A Galilei Kör

A Galilei Kör — „a szabadgondolkodó, szociális és progresszív érzésű főiskolai hallgatók” egyesülete — 1908. november 22-én tartotta alakuló ülését. Céljával a társadalomtudományok megismerését és intenzív művelését, az egyetemi hallgatók s a szervezett munkásság körében a progresszív társadalmi-politikai eszmék és a modern természettudományi ismeretek terjesztését tűzte ki. Megalakulását nagyban előmozdította az az erjedés, amely főleg a pécsi szabadoktatási kongresszus után a magyar szellemi életet s mindenekelőtt az egyetemeket jellemezte annyira, hogy a Kör valójában a pécsi szabadoktatási kongresszust követő Pikler Gyula körüli harcokban jött létre. A Kör vezetői a budapesti tudományegyetemen már a század első éveitől működő egyetemi radikális párt és a szociálista diákok köréből kerültek ki: Kende Zsigmond, Székely Artur, Polányi Károly, Rubin László, Turnovszky Sándor szoros kapcsolatban álltak a Társadalomtudományi Társasággal és a Martinovics-páhollyal, s valamennyien tagjai, részint vezetői voltak a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének. A Kör formálisan az utóbbi egyesület fiókszervezeteként jött létre. A Szabadgondolkodók Egyesületének titkára, Fényes Samu egy ideig féltékenyen igyekezett is távortartani a Körtől minden egyéb befolyást, de végre is, a Galilei Kör eszmei-politikai tekintetben a polgári radikalizmus szülötte, a radikális szociológusok s a szocialista értelmiségiek együttműködésének közvetlen eredménye, mintegy a polgári radikalizmus ifjúsági szervezete volt.

A Galilei Kör nemcsak élénk köri életet élt, nemcsak előadásokat, vitákat rendezett, amelyekben nemcsak a magyar, hanem az európai szellemi élet egyes kiválóságai is megnyilatkoztak, hanem társadalomtudományi ismeretterjesztő füzeteket, a modern természettudomány legújabb eredményeit összefoglaló kiadványok sorozatát is megjelentette. A kör tagjaira nagy hatással volt Jászi Oszkár; előadói között előkelő helyet foglalt el Kunfi Zsigmond és Szabó Ervin is. Ady Endre a Galilei Kör fiataljaiban a jövő, a demokratikus Magyarország megteremtésének zálogát üdvözölte, s több versében köszöntötte őket. 1912-ben a Galilei Körnek küldte Új tavaszi seregszemle című költeményét:

„Robogj föl, Láznak ifjú serege,
 Villogj, tekintet, világbíró kardunk,
 Künn, a mezőkön, harsog a Tavasz
 S mi harcból harcba csapat-szemlét tartunk.

• • •

„Tűz, vér, láz, újság, boldog változás,
 Csupa teremtés lángol a szemekben,
 Örök tavasz, örök forradalom,
 Óh, ékeskedjél, mindig ékesebben.”

A Kört kezdetben több szabadkőművespáholy is támogatta; a Comenius és Archimedes-páholy az első években rendszeres anyagi támogatásban részesítette. A Körnek saját helyiségei ennek ellenére nem voltak; rendezvényeihez a Társadalomtudományi Társaság helyiségeit vette igénybe. Jászi már 1912—1913-ban részvétlenséggel vádolta a szabadkőműves páholyokat, mivel csaknem teljesen elapadt az a korábban sem jelentős anyagi segítség, amiben a Galilei Kört részesítették.

Ebben nyilván szerepe volt annak a támadásnak, amelyben a Kör több oldalról is részesült. A klerikális sajtó már a kezdet kezdetén szembeszállt vele és célkitűzéseivel; egyetemi szervezetei pedig mozgósították a haladó diákság ellen a maguk klerikális-soviniszta szervezeteit. A támadásokhoz csatlakozott a Társadalomtudományi Társaságból 1906-ban kizárt Farkas Pál is. A szabadkőművesesség szövetségtanácsában 1909 elején élesen bírálta a Galilei Kör működését, helytelenítette a Körnek nyújtott anyagi támogatást, s arra szálította fel a szabadkőműves szervezeteket, hogy a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet — a konzervatív-liberális ellentársulatot — támogassák

Ezeknek a támadásoknak volt a következménye, hogy a Galilei Kör óvatosabb elemei hamarosan kiváltak s Márciusi Kör néven a Magyar Társadalomtudományi Egyesületnek megfelelő irányt igyekeztek kialakítani. Az új konzervatív-liberális kör, az „öreg ifjak” egyesülete nem jutott ugyan jelentősebb szerephez, a kilépők viszont azt érték el, hogy a megmaradtak baloldali, radikális irányba léptek tovább, s a Kör a polgári radikalizmus tartalékává lett, ahonnan számosan kerültek a radikális politikai mozgalom soraiba. A háború idején a körnek ez a balra tartó fejlődése felgyorsult s a Galilei Kör fiataljai közül kerültek ki azok a háborúellenes, antimilitarista erők, amelyek, szövetkezve a szindikalista munkások csoportjával, Szabó Ervin vezetésével megkezdték az illegális harcot a háború, a militarizmus ellen. Nem kevés azoknak a galileista fiataloknak a száma, akik ebben a forradalmi szellemben eszmélve, hamarosan az alakuló KMP soraiban találták meg politikai tevékenységük helyét és értelmét.

9. A polgári radikalizmus a politikai küzdelmekben; az Országos Polgári Radikális Párt megalakítása

A koalíciós kormány bukása után a haladó szabadkőműves szervezetekbe tömörült radikálisok elérkezettnek látták az időt arra, hogy olyan — egyelőre nem párt-jellegű — társadalmi szervezetet hozzanak létre, amely — összefogva a pártokon kívüli álló haladó polgári erőket — eredményesen vehetné fel a harcot a választójogi reformért, a demokratikus átalakulás legfőbb feltételéért. Ebből a megfontolásból jött létre 1910. április 21-én a választójogi reform különféle híveit

tömörítő választójogi liga: a „Választójog Országos Szövetsége”. A liga elnöke Bánffy Dezső lett, aki a szervezetet a maga konzervatív politikájának álcázására kívánta felhasználni. Bánffy alig leplezett nacionalizmusa és szocializmus-ellenessége erőteljesen fékezte a liga tevékenységét, annak ellenére, hogy munkájába bekapcsolódott a szociáldemokrata párt is. Bánffy halála (1911. május 23.) után elnökké Justh Gyulát választották, s ettől fogva a liga egyik fontos összefogó s igen aktív szervezete lett a szocialista és radikális polgári erőknek. Tevékenysége mindenekelőtt a választójogi népgyűlések, tömeggyűlések, tüntetések, a demokratikus politikai erők közös fellépésének szervezésére irányult, emellett a választójogi propaganda szervezeteként is tevékenykedett.

Néhány héttel a választójogi szövetség létrejötte előtt jelent meg a magyarországi szabadkőművesség lapja: a *Világ*. A Bálint Lajos majd Purjesz Lajos szerkesztésében megjelenő napilap kiadása, amely valójában a baloldali szabadkőműves csoportok, mindenekelőtt a polgári radikálisok szócsove és politikai nézeteik propagálója volt, nagyjelentőségű lépés volt a polgári radikalizmus önálló politikai irányzattá válásának útján. A szerkesztőségnek tagja volt Jászi Oszkár is; s a lap iránya, küzdelmei — egy rövidebb időszakot leszámítva 1911-ben — elválaszthatatlan az ő nevével. 1913-ban bekapcsolódott a munkába Bíró Lajos, aki harcos, radikális publicisztikájával nagy szolgálatokat tett a polgári radikalizmusnak, népszerűsítve Jászi, Szende politikai nézeteit és célkitűzéseit. A *Világ* hamarosan a klerikális és munkapárti lapok támadásainak keresztüzébe került; Tisza István, Herczeg Ferenc a *Magyar Figyelőben* rendszeres támadásokat folytatott a lap s irányvonala ellen.

1910 őszén, november 9-én további lépés történt a demokratikus erők összefogására: megalakult az Országos Reform Klub. A Reform Klub az általános választói jog programját (vállaló-hirdető parlamenti pártokhoz és parlamentenkívüli politikai erökhöz (szociáldemokrata párt, polgári radikális szociológusok) tartozó politikusokat, közéleti személyiségeket tömörítette azzal a céllal, hogy összefogásuk révén előmozdítsa a választójogi reformot. A Reform Klubban egymás mellett foglalt helyet Bánffy Dezső és Batthyány Tivadar, a munkapárti Sándor Pál és Jászi Oszkár, a függetlenségi Justh Gyula és a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond — olyan tarka összevisszaságban, hogy ez az összetétel eleve lehetetlenné tette eredményes munkálkodását. Ennek ellenére kezdetben nagy reményeket fűztek megalakulásához. Jászi egyenesen arról írt, hogy a Klub megalakulásával a polgári Magyarország történetének első lépését tette meg. A Klub szervezői — mint a választójogi szövetség esetében is — a Jászi körül csoportosuló radikális szociológusok voltak, de támogatta tevékenységüket a szabadkőművesség balszárnyához tartozók csoportja, továbbá a szociáldemokrata párt vezetősége is, amely így kívánta szélesíteni a választójogi harcot vállaló szövetségeseinek körét. A Klub kezdeti tevékenysége kimerült a választójogi propagandában, mindenekelőtt előadás-sorozatok szervezésében.

A demokratikus politikai erők tömörítésében a háború előtti években a legfontosabb esemény a szociáldemokrata párt és a Justh-párt szövetségének létrehozása volt. Ezt a szövetkezést teljes erővel támogatták a polgári radikálisok és maguk is részt vettek a szövetség által rendezett aradi választójogi nagygyűlésen majd pedig az ország számos városában megtartott választójogi demonstráción, együttműködve a választójogi szövetségbe tömörült valamennyi erővel és politikussal.

A választójogi mozgalom újabb fellendülése hozzájárult a koalíciós kormány időszakában háttérbe szorított tanító- és tanárszervezkedés újabb meg-

erősödéséhez. Somogyi Béla, majd 1912-től Czabán Samu vezetésével a demokratikus érzelmű tanítók és tanárok jelentékeny része került a radikálisok illetve a szociáldemokraták befolyása alá, növelve eképpen a választójogi küzdelem s a polgári-radikalizmus híveinek táborát.

1911 nyaratól a Justh-párt, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták együttműködése révén kiformalódott az ország demokratikus átalakításáért küzdő erők tábora, harci szövetsége s élesen szembefordult a reakció tömörülő erőivel, mindenekelőtt a Tisza István által vezetett nemzeti munkapárttal.

Ezen az úton jutottak el a választójogi küzdelmek 1912. május 23-hoz, a vérvörös csütörtökhöz. A szervezett munkásság forradalmi megmozdulását Jászi a „vérkeresztység napjának”, „a választójog forradalmának” nevezte s a munkásokról, mint a demokratikus Magyarországért harcoló hősokról emlékezett meg. Ady Endre a Rengj csak Föld! című versében a „bús lázadók” ellen „pribék hadát uszítón” küldő Tisza István és az általa képviselt „úr-Hunniá” elkerülhetetlen bukását hirdette (Világ, 1912. május 25.), Babits, Kaffka, Várnai Zseni is a budapesti barrikádok munkáshőseit ünnepelték.

Az 1912 júniusi „államesiny” után a polgári radikálisok — a szociáldemokratákhoz hasonlóan — elfogadták a korábbi ellenfelekkel: a koalíció volt uraival a Justh párt által megkötött választójogi szövetséget. Olyan kényszerű kompromisszumnak tekintették az Andrássyval, Apponyival, Zichyvel való egyúttaladást, amely sikere esetén a Tisza-féle antidemokratikus iránynál valamivel több mozgási lehetőséget nyújt majd a demokratikus erők küzdelme számára. A munkapárti kormányokban mind világosabban felismerték az osztrák-magyar imperializmus és militarizmus képviselőit, a demokratikus haladás legfőbb ellenségeit. A Balkán-háborúkkal kapcsolatban a polgári radikálisok is bekapcsolódtak a háborúellenes megmozdulásokba. 1912. október 27-én rendezték meg az első antimilitarista tüntetéseket és gyűléseket, amelyen különösen nagy számban jelentek meg a Galilei Kör fiataljai. Ezt követően — 1914 nyaráig — több alkalommal is felemelték szavukat a militarizmus, a fegyverkezés ellen. A Galilei Kör több gyűlése és kiadványa is a militarizmus elleni harcra hívott fel. Különösen aktívan támogatták a polgári radikális politikusok Károlyi Mihály új külpolitikai útkeresését, bár a vélemények a radikális táboron belül is erősen megoszlottak. Nem kevesen voltak azok, akik a demokratikus haladás feltételét a Németországgal fennálló szövetségben jelölték meg; a többség azonban nagy reményeket fűzött Károlyi orosz illetve francia orientációs kísérleteihez.

1912 végén került nyilvánosságra a Tisza-kormány nagyon szerény választójogi reform-tervezete. Ellene végsőkéig tartó, elszánt harcot hirdetett nemcsak a szociáldemokrata párt, hanem szövetségesei: a parlamenti ellenzéki pártok s a polgári radikálisok is. Csatlakozott a közösen rendezett gyűlésekhez Vázsonyi Vilmos Polgári Demokrata Pártja is. Az országosan kibontakozó újabb választójogi harc súlyát növelte a polgárság különböző szervezeteinek, mindenekelőtt kereskedelmi szövetségeinek és ipartestületeinek adómozgalma is, amely a kormány tervezett adóügyi intézkedéseinek részint módosítását, részint elhalasztását követelte. A választójogi harc lendületében ismét összekovácsolódott az 1912. május 23. előtt is aktív politikai szövetség: a szociáldemokraták, a polgári radikálisok és a Justh-párt fegyverbarátsága. Az ellenzék jobbszárnya passzivitásba szorult s átmenetileg elveszítette az események alakítására korábban gyakorolt fékező befolyását. A választójogi tervezetet a népgyűlések százain felháborodott tömegek utasították vissza. „A Lukács-féle javaslat — mondotta többek között Jászi Oszkár — még csak nem is egy osztálynak, hanem egy maffiának a választó-

joga”.²⁴ A szociáldemokrata párt 1913. január 26-i rendkívüli kongresszusán elhatározott általános politikai tömegsztrájk előkészítése érdekében a szervezett munkásság radikális szövetségei, mindenekelőtt a galileista diákok nagyarányú propagandát fejtettek ki, röplapokat terjesztettek, agitációt folytattak a kereskedők, a kisiparosok, az egyetemi diákság körében. Az úri ellenzék s vele a nemzeti sérelmi politika háttérbe szorulása lehetővé tette, hogy a nemzetiségi tömegek is felsorakozzanak a demokratikus tábor mellé. A választójogi szövetség végrehajtó bizottsága a nemzetiségek nyelvén szerkesztett röplapok kiadását is elhatározta, s kísérletek történtek arra, hogy a nemzetiségi politikusokat is bevonják a választójogi küzdelembe.

A nagy erővel és lendülettel folyó felkészülés a politikai tömegsztrájkra 1913 március elején megtört. A kormány ügyes manőverrel megbontotta a polgárságot, elhalasztva az adótörvények végrehajtását. Ez a lépés a különböző polgári érdekvédelmi szervezeteket leválasztotta az egységes kormányellenes táborról s arra készítette a demokratikus pártok vezetőit, hogy — követve választóikat — maguk is a visszavonulás útját válasszák. Ennek az volt a további következménye, hogy a szociáldemokrata párttól a március 4-re meghirdetett sztrájk elhalasztását kérték. S a párt vezetői, minthogy egész korábbi politikájuk szorosan kapcsolódott az ellenzéki pártokhoz s a kormány ugyanakkor olyan hatalmas karhatalmat összpontosított a fővárosban, nem merték vállalni azt a kockázatot, hogy kiteszik a kormány kénye-kezdvének, a katonák gépfegyvereinek a magára hagyott munkásságot. 1913. március 4-vel megtört a választójogi küzdelem újabb hulláma; a Tisza István vezette reakció diadalmaskodott.

Miután 1913. március 7-én a parlamenti többség megszavazta a Tisza-féle választójogot, a választójogi szövetség rendezett még néhány erőtlen tiltakozó gyűlést, de a demokratikus tábor erői s mindenekelőtt egyetlen tömegereje: a szervezett munkásság kifulladás, a kormány erőszakszerveivel szemben vívott küzdelemben alulmaradt. Sokakon a csüggedés, a reményvesztés lett úrrá. A *Világ* egyik levélírója ezt nyíltan ki is fejezte: „Mondjuk, hogy ebben a percben kissé elfáradtunk, mondjuk, pillanatnyilag a csüggedés ólomsúlyja üli meg lelkeinket” (1913. szeptember 26.). A demokrácia és a reakció erőviszonyait józanul mérlegelő Szabó Ervin a *Népszava* 1913 karácsonyi számában forradalmi összecsapás esetén az emigráció valószínűségét említette fel. Fél esztendővel később Ignotus világosan megfogalmazta: „Magyarország Tisza István lábainál fekszik. . . Mentől igazabb, hogy 1912. június 4. államcsiny volt, annál világosabb, hogy ezellen csak egyféle ellenzék lehetett volna megfelelő és fogatos: a forradalmi. . . Erre pedig a mi ellenzékünk nem való, mert nem forradalmi s nem lehet az, mert az ország konzervatív. . . S ebből él, ezzel marad felül Tisza István. A történelmi osztályok nem bírnak vele, mert ha mégoly borzalmas eszközökkel s még oly torzán is, de alapjában az ő politikájukat csinálja. Fogatos őellene csak a nem történelmi ellenzékiiség lehetne — erre pedig nem találni Magyarországon országot.”²⁵

Ignotus cikkének szinte minden felismerését osztotta Jászi és Szende is — ők azonban más következtetésre jutottak. Nem fogadták el hogy a „nem történelmi ellenzékiiség” teljesen talajtvesztett, minden társadalmi bázis híján való lenne. A szervezett munkásság mellett ilyen potenciális bázist mindenekelőtt a parasztságban láttak, s éppen ezekben a hónapokban fogalmazták meg többször is — mint

²⁴ *Világ*, 1913. jan., 4.

²⁵ *Nyugat*, 1914. 2. köt. 1–3. A Politika mögül.

az 1912—1913-ban elszenvedett vereség legfőbb tanulságát, — hogy Magyarországon a demokrácia erőtlen mindaddig, amíg csak a városi dolgozó osztályokra rétegekre támaszkodik. Arra van szükség, hogy csatasorba álljon az ország többmillió földmunkás- és paraszti tömege. Azt ők is elfogadták, hogy a történelmi ellenzék — beleértve a Justh-párt jelentős részét is — alkalmatlan arra, hogy ennek az új toborzásnak, ennek az új erőgyűjtésnek vezető politikai testülete legyen. Parasztpártok híján s a szociáldemokrata párt „dogmatikus kötöttségei” folytán csak egyetlen megoldás lehetséges: ha a radikális polgárság önálló politikai párttá szerveződve maga tesz kísérletet a falusi (és városi) kispolgári tömegek megnyerésére s ezáltal a demokrácia erőinek túlsúlyrajuttatására.

Az új pártalakulás terve nagy vitákat váltott ki a progresszív szabadkőművesség körében. A Martinovics-páholyban 1913 őszétől kezdve viták sorozatában próbálták tisztázni az új pártalakítás politikai és szervezeti kérdéseit, számbavenni lehetséges társadalmi bázisát — s egyáltalán: magának az új pártalakulásnak a realitását, szükségességét is. Kunfi Zsigmond a Martinovics-páholyban kifejtette, hogy az új pártalapítás sikerét csak akkor látná biztosítottnak, ha sikerülne megnyerni a parasztságot s a polgári rétegeket — „ezt azonban felette problematikusnak tartja”. Ha a munkásság nem tudott a falvakba kimenni — mondotta Kunfi —, akkor a polgárság sem fog tudni kimenni. Emellett — Pogány Józseffel egyetértésben — azt hangoztatta, hogy az új párt megnehezíti majd a szociáldemokrata párt helyzetét, amennyiben az értelmiség egy részét elvonja a párttól. Rónai Zoltán ezzel szemben azt hangoztatta, hogy az új párt olyan rétegekhez is el tud majd jutni, amelyek a szocializmus számára egyébként elérhetetlenek. A pártalapítás körüli vitákat Jászi 1913 október végén a Martinovics-páholyban tartott nagy előadása váltotta ki. Ebben Jászi azt fejtegette, hogy egy radikális pártra mindenképp taktikai szempontból van szükség, mivel ez a párt az ellenzékét is balfelé tolná; a párt által megindítandó radikális agrárpolitikai propaganda pedig a továbbiakban széles agrártömegeket, köztük nemzetiségi paraszt-rétegeket is a párt mögé sorakoztatna. Olyan parasztpolitika alakulhatna ki — fejtegette Jászi —, amely a feudalizmussal szemben nem az elmaradott falut, hanem a polgárosodó parasztvárost sorakoztatná fel.

Jászi előadásában a polgári radikális párt és a szociáldemokrácia viszonyát, kapcsolatát illetően hangsúlyozta, hogy ez a párt kiegészítené a szociáldemokrata párt tevékenységét, s a polgárságban a munkásság demokratizálási programját támogató mozgalmakat keltene életre.

A viták 1914 tavaszán folytatódtak s májusban a megalakítandó párt lehetőségeit és esélyeit tárgyalta meg egy bizalmasan összehívott szűkebb plénum. A megbeszélés eredményeit a *Világ* 1914. május 24-i számában Jászi Oszkár foglalta össze, aki a polgárság megszervezésének szükségességét hangsúlyozta s igyekezett eloszlatni az ellenzéki pártok s a szociáldemokraták részéről is felvetődő aggodalmakat.

Az Ady Endre, Balassa József, Bíró Lajos, Bölöni György, Dániel Arnold, Jászi Oszkár, Kadosa Marcel, Kernstock Károly, Lengyel Géza, Madzsar József, Nagy Endre, Purjesz Lajos, Rácz Gyula, Szende Pál stb. által május 29-én közzétett szervező bizottsági felhívás a polgári radikalizmus táborába szólította „a polgári munka embereit” a feudalizmus, klerikalizmus, uzsoratóke és imperializmus ellen — nyilvánvalóvá téve, hogy az önálló polgári radikális párt létrehozásának hívei végül is felülkerekedtek a vitában.

Az Országos Polgári Radikális Párt ünnepélyes megalakulására 1914. június 6-án került sor a régi országházban. Kernstock Károly megnyitója után Vám-

béry Rusztem a polgári radikalizmus jelentőségéről, Szende Pál a szervezés eredményeiről szolt, majd Jászi Oszkár ismertette a párt programját.

A program a politikai szabadságjogok, mindenekelőtt az általános választói jog bevezetését, a közigazgatás és a bíraskodás demokratizálását követelte. A gazdaságpolitikai követelések között első helyen gyökeres földreform megvalósítása szerepelt, mindenekelőtt olyan formában, hogy a hitbizományok megszüntetését s az egyházi javak szekularizálását követelte, s ennek kiegészítéseként a kishirtokot sujtó előnytelen adópolitika megváltoztatását, a mezőgazdasági munkástörvények alapos revízióját s a mezőgazdasági hitel- és szövetkezeti ügy demokratizálását. A haladó polgárság megnyerését célozták a programnak azok a követelései, amelyek az iparfejlesztés felülvizsgálását, a kartelek megrendszabályozását, a kereskedelem, a közlekedés-politika, az adórendszer gyökeres reformját irányozták elő. Itt kapott helyet az önálló vámterület, az ország gazdasági függetlenségének követelése is.

A kulturális programpontok között — az oktatás államosításának, az egyház és az állam szétválasztásának követelése mellett — a legfontosabb követelés a nemzetiégi kérdéssel kapcsolatban az 1868. évi 68. tc. megvalósítása és a kulturális, közigazgatási és bíraskodási gyakorlat anyanyelvi biztosítása volt. A program elutasította az ország szövetségi átrendezését és a megyei önkormányzatban jelölte meg a nyelvi-kulturális problémák megoldásának útját.

A program negyedik része külön is szolt az ország függetlenségéről, az önálló vámterület mellett azonban csak a kvóta igazságos megállapítását sürgette; az ország államjogi különválásáról nem szolt; békés külpolitikát s ennek garanciájaként a külügyek parlamenti ellenőrzését sürgette.

Ezzel a programmal a radikális szociológusok megtették a szocializmustól elválasztó utolsó lépést is. Nyíltan és tudatosan hirdették és vállalták a létrehozott párt s a meghirdetett program polgári jellegét. A program zárószövegei a polgári Magyarország megalapozásáról szólva világosan tükrözik ezt a lépésüket, s ez világlik ki Jászinak a pártalakulást követő napon a *Világ*ban publikált vezércikéből is. (A *Világ* az újonnan megalakult párt közlönyeként jelent meg ezentúl.) Ebben Jászi a pártot a polgárság politikai képviselőjeként jellemezte, amelynek létrejöttére olyan objektív társadalmi folyamatok szolgálnak alapul, mint a munkásság s a polgárság kialakulása, mint a liberalizmus megkopása és a klerikalizmus kifejlődése. A valóságos társadalmi folyamatokat elkendőző kuruc—labanc ellentétek helyébe — hangoztatta — a tényleges gazdasági és társadalmi érdekek alapján differenciálódott pártokra van szükség a haladás érdekében. A szociáldemokrata párt és a néppárt alakulása ennek az objektív igénynek a kifejeződése. A radikális párt megalakulása ugyancsak ezt fejezi ki — írta.

A polgári radikális párt megalakulását ellenségesen fogadta valamennyi polgári párt. A választójogi szövetségben a radikálisokkal együttműködő függetlenségi párti politikusok jórésze elhatárolta magát a párttól és azt követelte, hogy részesítsék a radikális pártot a munkapárttal egyenlő elbánásban. Zichy Aladár és Apponyi Albert szintén ellenségesen fogadták a pártalakulást, sőt a néppárt június 6-án tartott gyűlésén határozatot hozott arról, hogy amennyiben a radikális párt tagja lenne az ellenzéki pártszövetségnek, a néppárt kilép a szövetségből. Vázsonyi Vilmos nem kevésbé ingerülten támadt a pártalapítókra, azzal vádolva őket, hogy „hátbakapják” a kormány ellen küzdő ellenzéki pártok koalícióját. Nem fogadta örömmel a pártalakulást a szociáldemokrata párt sem. A *Népszava* 1914. június 6-i cikkében sajnálattal állapította meg, hogy a szocializmussal korábban rokonszenvező radikális szociológusok most visszafelé, a polgárság irá-

nyába tettek egy lépést, s ezzel maguk vágták el azokat a szoros kötelékeket, amelyek eddig őket a szervezett munkássághoz fűzték. Nincs más dolgunk, folytatta, mint hogy figyeljük: „mit tudnak a maguk erejéből csinálni azok, akik eddig túlnyomóan a szociáldemokrata tömegek segítségével csináltak politikát”.

A *Szabadgondolatban* Polányi Károly válaszolt a *Népszava* cikkére s azt hangoztatta, hogy nem történt egyéb, mint hogy a radikális szociológusok eleget tettek a szociáldemokrácia azon régi kívánságának, hogy az öntudatos polgári erők hozzák létre a maguk önálló politikai szervezetét.

Az ellentétek nem mérgesedtek el, de a viták sem tisztázódtak. A polgári radikális párt néhány vidéki szervezetét 1914 júniusában—júliusában még létre tudta hozni, de sem ezek, sem maga a központi szervezet igazában nem tudott még kibontakozni, amidőn az első világháború kitörése erőszakosan félbeszakította tevékenységüket.